

Upravni činovnik Milan (Mile) Kramarić (uz poseban osvrt na đakovačke godine)

UDK 342.9-05 Kramarić, M.
Izvorni znanstveni rad

Branko Ostajmer
Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Autor u radu donosi životopis pravnika i upravnog činovnika Milana (Mile) Kramarića (Ogulin, 1864. - Zagreb, 1930.), pri čemu se s naročitom pozornošću prati Kramarićeva upravna i druga djelatnost u Đakovu u kojem je službovao u dva navrata (1891.-1892., 1908.-1917.), pri čemu je u svakom pogledu značajniji drugi boravak koji, pored ostaloga, pada u dramatično vrijeme svjetskoga rata. Kao rijetko koji upravni činovnik, Kramarić je u Đakovu susretan s gotovo pa općim uvažavanjem o čemu najzornije svjedoči iznimna, umjetnički izrađena diploma kojom su ga Đakovčani ispratili 1917. godine.

Ključne riječi: Milan (Mile) Kramarić, Đakovo, Prvi svjetski rat, lovstvo

Uvod

Upravna karijera Milana (Mile) Kramarića (Ogulin, 1864. - Zagreb, 1930.), pravnika s diplomom Zagrebačkoga sveučilišta, trajala je gotovo četrdeset godina i uglavnom se odvijala u različitim gradovima Slavonije i Sri-

jema, no vrhunac je ipak dosegla u Zagrebu, u godinama 1926.-1927., kada je Kramarić u vrlo složenim okolnostima obnašao dužnost velikoga župana.¹ Zbog dugih godina provedenih u upravnoj službi, kao i zbog drugih vidova djelatnosti i osobnih sklonosti (napose lovačka strast), Kramarićevo ime relativno često susrećemo u onodobnoj periodici, kao i u objavljenim i neobjavljenim izvorima. U historiografiji i publicistici je, međutim, slabo prisutan. Kronološki gledano, važno je istaknuti da je bio uvršten u leksikon *Ko je ko u Jugoslaviji* iz 1928. godine,² ali ne i u *Narodnu enciklopediju srpsko-hrvatsko-slovenačku* (sv. I–IV, Zagreb 1925.-1929.) niti u *Znamenite i zaslužne Hrvate te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925* (Zagreb, 1925.). Kramarić nije našao mjesta ni u abecedarijima leksikonā i enciklopedijā objavljenih tijekom narednih osamdesetak godina, sve do *Hrvatskoga biografskog leksikona* i razmjerno kratkog, ali preglednog i pouzdanog životopisa kojeg je napisala Mira Kolar-Dimitrijević.³ Ista autorica ujedno je i jedina koja se u svomu znanstvenom radu doticala Kramarićeve osobe, konkretno njegova upravljanja Zagrebačkom oblašću.⁴

Okvir životopisa Milana Kramarića, sa svim osnovnim biografskim podacima te sa svim podacima o napredovanju u službi, dobro nam je poznat zahvaljujući podacima objavljivanim u službenom (ponajprije *Narodne novine*) i drugom novinstvu, a napose zahvaljujući Kramarićevo službenom činovničkom dosjeu koji je sačuvan u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.⁵ Uz upotrebu drugih izvora, uključujući i nešto usmene predaje koja

1 Pri izradi ovog rada svojim sugestijama i podacima pomogli su mi Darija Alujević, Borislav Bijelić, Ante Grubišić, Željko Lekšić, Zdravko Puškarić te nadalje Darko Mergenthaler. Koristim i ovu prigodu da im se zahvalim.

2 *Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd - Zagreb 1928., 73. Kratak životopis objavljen u ovom leksikonu sadrži tek osnovne podatke: „Rodj.[en] 1864. u Ogulinu. Šk.[ola]: Pravni fakultet u Zagrebu. Veliki župan zagrebačke oblasti u penziji. Adr.: Akademski Trg 4. Tel. 16-23.”

3 Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Kramarić, Mile”, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 8, Zagreb 2013., 55.-56.

4 Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Radićev sabor. Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti*, Zagreb 1993. Nije pretjerano reći da postoji i čitava galerija osoba iz hrvatske povijesti koje su (zasad) privukle isključivo pozornost Mire Kolar-Dimitrijević.

5 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181 (Mile Kramarić). Dosje, pored ostaloga, u izvorniku ili prijepisu sadrži većinu odluka o imenovanju Kramarića na različite dužnosti, kao i prijepise odluka o njegovim promaknućima u plaćevnim razredima, plaći i slično. Jedan dio ovih dokumenata u izvorniku se čuva u Povijesnoj zbirci Zavičajnoga muzeja u Ogulinu; ti dokumenti potječu iz osobne Kramarićeve ostavštine. Njegov unuk, Darko Mergenthaler, darovao ih je pred nekoliko godina djedovu rodnom gradu, odnosno mjesnom muzeju.

živi u Kramarićevoj obitelji (unuk), u mogućnosti smo načiniti prilično obiman i cjelovit Kramarićev životopis koji značajno osvjetljuje događaje i ozračje mjesta u kojima je službovao, uključujući i Đakovo s okolicom.

Etape karijere do drugog dolaska u Đakovo (1908.)

Milan (Mile)⁶ Kramarić rođen je u Ogulinu 28. rujna 1864. godine, kao - kako se navodi u njegovu osobniku - Hrvat i rimokatolik.⁷ Roditelji su mu bili Tomo Kramarić, gruntovničar, i Antonija rođ. Grabušek.⁸ Gimnaziju je završio u Senju 1885. godine.⁹ Nakon toga upisao je Gospodarsko-šumarsko učilište u Križevcima, ali već nakon prve godine odustao je od tog studija te upisao pravo na Zagrebačkom sveučilištu (Sveučilište Franje Josipa I.).¹⁰ U tomu pozivu snašao se puno bolje te je studij uspješno dokončao 1891. godine.¹¹ Kako je bilo i uobičajeno u to doba, jedan dio studija pohađao je i izvan Hrvatske, u Beču.¹² Mnogo godina kasnije, u prigodnom biografskom tekstu bilo je navedeno da se Kramarić tijekom studija zauzimao za prava studenata te da je bio i predsjednik Društva za potporu ubogih pravnika.¹³ U nekrologu Kramariću, objavljenom u zagrebačkim *Novostima*, bilo je navedeno kako se on već u đačkoj dobi isticao kao „patriota” te da je kao i „sva tadanja mladež bio [...] odgojen u političkom duhu dr. Ante Starčevića”.¹⁴

6 Usporedno se u izvorima pojavljuju obje inačice, najčešće u obliku Mile, tako i prilikom smrti. U spomenutom personalnom dosjeu naveden kao Mile T. Kramarić.

7 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Službenički list.

8 HR-HDA-89, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Vjenčani list Mile Kramarića i Matilde Kuster.

9 U popisu maturanata naveden je kao Milan Kramarić. Bogdan DIKLIĆ, „Nastavnici, učenici, maturanti i direktori Senjske gimnazije i COUO ‘Vladimir Čopić’ od 1839-1989 godine”, *Senjski zbornik*, XVI/1989, br. 1, 88.

10 Jaroslav ŠUGH, „† Mile Kramarić umirov. veliki župan županije zagrebačke”, *Posavski lovac* (Vinkovci), god. VII., br. 12, prosinac 1930., 221.

11 Tri državna ispita, koja su označavala i uspješan završetak studija, položio je 23. srpnja 1887., 16. svibnja 1890. i 26. svibnja 1891. Zavičajni muzej Ogulin, Povijesna zbirka, svjedodžbe Mile Kramarića o položenim državnim ispitima.

12 HR-HDA-89, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Osobnik.

13 „Naš novi veliki župan”, *Hrvatska metropola* (Zagreb), god. II., br. 23, 19. VI. 1926., 1.

14 „Mile Kramarić”, *Novosti* (Zagreb), god. XXIV, br. 330, 29. XI. 1930., 5.

Mile Kramarić kao maturant 1885. godine (Zavičajni muzej Ogulin)

Po svršetku studija stupio je u upravnu službu; rješenjem od 2. prosinca 1890. hrvatski ban Dragutin Khuen-Héderváry imenovao ga je kao „svršenog pravnika” perovodnim vježbenikom pri Zemaljskoj vladi u Zagrebu (službeni naziv: Kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada).¹⁵ U banovoj odluci od 2. prosinca 1890. pred Kramarića je bio postavljen i uvjet da preostali, treći državni ispit mora položiti do kraja svibnja 1891., što će Kramarić i ostvariti (v. bilješku 11), a istovremeno je kao prvo mjesto službe mladom vježbeniku određen Bjelovar.¹⁶ Iz kasnijega službeničkoga lista (1926.) vidimo da je Kramarić vladao hrvatskim i njemačkim jezikom, da je vojsku odslužio 1885. godine (ne stekavši čina) te da nije imao nikakvih odlikovanja.¹⁷

15 „Službeno”, *Narodne novine* (Zagreb), god. LVI., br. 280, 5. XII. 1890., 1.; HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Službenički list.

16 Dana 11. prosinca 1890. Kramarić je u Bjelovaru položio zakletvu i stupio na dužnost. HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Imenovanje Milana Kramarića besplatnim perovodnim vježbenikom, Zagreb 2. prosinca 1890., prijepis.

17 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Službenički list.

Vježbenik zagrebačke vlade na službi u Bjelovaru Kramarić je bio tek dva mjeseca i rješenjem od 30. siječnja 1891. premješten je ka kotarskoj oblasti u Đakovu, uz podjelu „adjutuma” (dodatak plaći u naravi).¹⁸ Krajem 1891. godine bilo je i službeno objavljeno da je Kramarić od strane Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu imenovan privremenim perovodnim vježbenikom te dodijeljen kotarskoj oblasti u Sarajevu,¹⁹ međutim iz nekog razloga došlo je do poništenja te odluke i Kramarić je ostao u Đakovu. Krajem ožujka 1892. uslijedila je odluka o premještanju iz „službenih” obzira ka kotarskoj oblasti u Daruvaru,²⁰ no i taj je premještaj bio obustavljen. Neposredno potom, rješenjem od 15. ožujka 1892., Kramarić je bio premješten u Slatinu i dodijeljen tamošnjoj kotarskoj oblasti.²¹ U Slatini je ostao tri godine, i u tom periodu napredovao je u službi tako što je u travnju 1893. imenovan kotarskim pristavom II. razreda.²²

Sljedeće Kramarićevo mjesto službovanja bio je Donji Miholjac, kamo je premješten rješenjem od 14. veljače 1895., također u svojstvu kotarskoga pristava. Iduće godine, rješenjem od 15. travnja 1896., Kramarić je imenovan upraviteljem miholjačke kotarske oblasti, da bi 28. travnja 1898. bio imenovan županijskim perovođom.²³

Nakon osam godina upravne službe Kramarić je dosegao rang kotarskoga predstojnika, a istovremeno je uslijedio povratak u Slatinu: rješenjem od 6. prosinca 1898. imenovan je kotarskim predstojnikom u tom podravskom trgovištu. Idućih deset godina upravljao je kotarevima Slatina (1898.-1902.), Virovitica (1902.-1906.), Nova Gradiška (1906.-1908.) te Krapina (najkraće, od siječnja do srpnja 1908.).²⁴ Nakon kratkotrajnog izbjivanja iz Slavonije, odnosno Virovitičke županije (sa sjedištem u Osijeku), Kramarića je vlada rješenjem od 27. srpnja 1908. vratila nazad te ponovno, nakon šesnaest godina, u Đakovo, ovoga puta u svojstvu kotarskog predstojnika.²⁵

18 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Službenički list; Isto, Podjela adjutuma i premještaj Milana Kramarića u Đakovo, Zagreb 30. siječnja 1891., prijepis.

19 „Službene vijesti”, *Vjesnik županije virovitičke* (Osijek), god. I., br. 1, 1. I. 1892., 7.

20 „Premještenje”, *Vjesnik županije virovitičke* (Osijek), god. I., br. 5, 1. III. 1892., 39.

21 „Osobne vijesti”, *Vjesnik županije virovitičke* (Osijek), god. I., br.7, 1. IV. 1892., 55.; HR-HDA-890 (Banovina Hrvatska), personalni dosje 5181, Službenički list.

22 „Osobne vijesti”, *Vjesnik županije virovitičke* (Osijek), god. II., br. 8, 15. IV. 1893., 63.

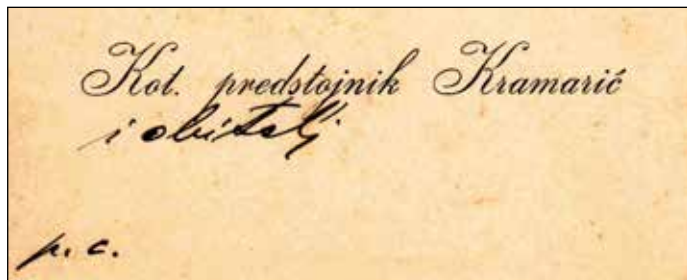
23 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Službenički list.

24 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Službenički list.

25 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Službenički list.

Kotarski predstojnik u Đakovu 1908. - 1917.

Drugo Kramarićevo službovanje u Đakovu potrajalo je gotovo devet godina i nije bilo samo najduže njegovo službeno zadržavanje u jednom mjestu, nego je i uopće posrijedi jedan od neobično dugih kotarskih predstojništava toga doba. Tih devet godina predstavljaju politički burno, vrlo nestabilno vrijeme što je i službu upravnih činilo vrlo zahtjevnom, pri čemu ni vođenje đakovačkoga kotara nije bilo iznimka. Obilježje tog vremena su kratkotrajne vlade (od 1908. do izbijanja Prvoga svjetskog rata 1914. godine na banskoj su se časti izmijenili Pavao Rauch, Slavko Cuvaj, Nikola Tomašić i Ivan Skerlec), a naročiti ton toj nestabilnosti davala su neustavna razdoblja (komesarijati) te sve češći politički atentati.

Posjetnica Mile Kramarića (zbirka Dragutina Rogoza, Đakovo)

Mahom sva obilježja političkoga života na hrvatskoj nacionalnoj razini bila su vidljiva i na lokalnom đakovačkom i đakovštinskom području. Jugoslavenska politička misao bivala je sve snažnijom, naročito važan impuls dobila je sa srpskim uspjesima u Balkanskim ratovima (1912.-1913.), a njezin ključni predstavnik u Đakovu bio je odvjetnik dr. Ivan Ribar (1881.-1968.). U tim đakovačkim političkim okršajima Ribar je bio sklon sve one koji nisu dijelili njegove nazore promatrati kao jedinstvenu protunarodnu cjelinu. U povelikom svom korpusu memoarskih tekstova, nastalih uglavnom nakon 1945. godine, kada velika većina aktera o kojima je pisao, uključujući i Kramarića, više nije bila među živima, Ribar je među svim tim „mađaronima”, „frankofurtimašima”, „frankovcima” i „klerikalcima” važno mjesto čuvao i za predstojnika Kramarića. No, evo jednoga karakterističnog Ribarova viđenja đakovačkih predratnih političkih prilika:

„Što su se više otezali razgovori predstavnika stranaka sa Škerlecom²⁶ u cilju rješavanja teške krize, koju je izazvao Komesarijat u Hrvatskoj, to su i međusobni stranački odnosi postali sve više neodrživi. U Đakovu je krivnja ležala u prvom redu na frankofurtimašima, koji su pod utjecajem svojih nezasitnih i bolesnih ambicija vjerovali, da im je moguće doći do odlučujuće riječi – do većih položaja samo ako će klevetama i rovaranjem što prije razbiti jedinstvo udružene opozicije. Glavni njihov mentor bio je brat Lovre Radičevića²⁷ zvani Ađigalame, vlastelinski činovnik. On je bio glavna njihova veza sa biskupskim dvorom a Marijan Heržić također vlastelinski činovnik glavna veza sa mađaronima. Materijalnu i moralnu podršku imali su od biskupa²⁸, a policijsku zaštitu od predstojnika kotara²⁹ što im je omogućivalo da naopako djeluju na [...]³⁰ naše građane i seljake.³¹ A i neki državni činovnici žalibože i neki učitelji, bili su u njihovoj službi,³² da ne govorim o općinskim bilježnicima, glavnim stupovima mađaronske vlasti. Kotarski pristav Turkalj zvani Žužu frankovac aktivno ih je pomagao, razumije se sa znanjem kotarskog predstojnika³³. Jednako i kotarski inženjer Franjetić³⁴.”³⁵

Kako je vidljivo iz ovih redaka (a i ostali se Ribarovi zapisi bitno ne razlikuju), kod Ribara ne nalazimo konkretne zamjerke zbog nekog sasvim

26 Ban Ivan Skerlec (1873.-1951.), kraljevski komesar i ban 1913.-1917.

27 Dr. Lovro Radičević (1868.-1959.) bio je istaknuta osoba đakovačkoga političkog života uoči Prvog svjetskog rata, a njegova prisutnost u Đakovu izravno je povezana s dolaskom Ivana Krapca na čast đakovačkoga biskupa (1910.). Kao i Krapac, bio je svećenik Zagrebačke nadbiskupije (i kanonik), a doktorat crkvenog prava polučio je u Budimpešti. Na izborima 1910. i 1911. bio je u Đakovu kao pristaša unionističkoga bana Nikole Tomašića (ban od 1910. do 1912.) izabran za zastupnika u hrvatskom Saboru (prvi put kao član tzv. Osječke grupe, drugi put kao član Tomašićeve Stranke narodnog napretka).

28 Biskup Ivan Krapac (biskup od 1910. do 1916.).

29 Mile Kramarić.

30 Dvije riječi nečitke.

31 Na ovom mjestu prekriziženo: „Zaštitu od kotarskog predstojnika Kramarića i opć. komesara Po-točnjaka”.

32 Na ovom mjestu prekriziženo: „da spomenem učitelja i ravnatelja škole u Đakovu Žerava”.

33 Kramarić.

34 Građevinski inženjer Radoslav Franjetić (1881.-1959.).

35 HR-DAZG-853, Osobni fond Ivan Ribar, kut. 4, br. 387, nenaslovljeno.

određenog Kramarićeva političkog čina, nego su posrijedi ničim potkrijepljene zamjerke najopćenitijega karaktera. Uistinu, Kramarićevo je držanje pri izborima i drugim političkim okršajima bilo suzdržano, ali vjerojatno nije odobravao politiku Ivana Ribara (i Hrvatsko-srpske koalicije), što je Ribaru tada i kasnije, u memoarskim tekstovima, bilo dovoljno za negativan prikaz Kramarića. O političkim prilikama u Đakovu uoči rata bit će dalje nešto više riječi.

Veliki rat

Sarajevski atentat (28. lipnja 1914.) bio je povod političkoj krizi koja je mjesec dana kasnije bacila gotovo čitavu Europu i velik dio svijeta u dugotrajan i okrutan rat. I Mile Kramarić je kao upravitelj đakovačkoga kotara bio izložen širokoj lepezi političkih, vojnih, ekonomskih i socijalnih problema kojima je, koliko je god bilo u njegovoj moći, nastojao stati na kraj, a uočljivo je kako je on već u trenutku objave ratnoga stanja bio svjestan da rat neće biti kratkoga vijeka te je aktivnim mjerama nastojao otklanjati ili barem umanjivati raznovrsne ratne poteškoće.

Jedan od najvećih izazova koji je bio postavljen pred Kramarića uslijedio je na samom početku rata, a bile su to protusrpske demonstracije koje su u Đakovu buknule po objavi rata Kraljevini Srbiji. Kao i u većem broju drugih hrvatskih urbanih središta, u Đakovu se 1. srpnja navečer okupilo oko tisuću prosvjednika koji su ulicama i trgovima u središtu Đakova bučno prosvjedovali protiv Srbije i Srba općenito. Tom prigodom bila je zapaljena jedna srpska zastava, a bijesna masa uzela je za metu neke kuće i radnje uglednijih mjesnih Srba (porazbijani prozori, a neke su kuće i ozbiljnije oštećene). Na posljertku je došlo i do sukoba s malobrojnim redarstvom, a nekoliko hitaca bilo je izmijenjeno između prosvjednika i Srba. Kako bi zaveo red, Kramarić je te večeri uputio mjesno oružništvo (četiri pripadnika) u pomoć redarstvu, a ujedno je iz Osijeka pozvao dodatnih dvanaest oružnika. Na taj su način, uz mnogo muke i uz više povrijeđenih s jedne i druge strane, prosvjednici do 22 sata biti suzbijeni te je zaveden red kojeg je nadziralo deset redarstvenika te šesnaest oružnika. Kramarić je ujedno uveo i više sigurnosnih mjera (zatvaranje gostiona, zabrana okupljanja i slično).³⁶ Valja, međutim, napomenuti da se ranije istoga dana u đakovačkoj okolici zbilo još jedan izgred: pravoslavni

36 HR-HDA-78, Predsjedništvo Zemaljske vlade, kut. 854, 3699-1914.

žitelji iz Velikoga Nabrđa nasrnuli su na katoličke žitelje susjednoga Malog Nabrđa koji su se išli odazvati pozivu na regrutaciju (bilo je tom prilikom i puščanih hitaca). Kako bi primirio prilike, Kramarić je zamolio pomoć od županijskih vlasti iz Osijeka. Županija je poslala jednu satniju 28. domobranske pukovnije te je i ondje do večeri zavladao „podpuni mir”.³⁷

Idućih dana đakovački se predstojnik oslanjao na županijske vlasti u Osijeku, a u Đakovo je pozvan i državni odvjetnik iz Osijeka (bio je to dr. Viktor Alexander). Odgovarajući na nalog Zemaljske vlade od 2. srpnja, Kramarić je sutradan izvijestio da su sve poduzete sigurnosne mjere usuglašene s podžupanom u Osijeku te da je noć 2./3. srpnja protekla mirno.³⁸ Novih nemira nije bilo niti idućih dana pa je virovitički veliki župan već 7. srpnja sa zadovoljstvom izvijestio Zemaljsku vladu kako u Đakovu vlada „podpuni mir”, da su u pojačanoj oružničkoj postaji ostala tek četiri oružnika, a da će i oni uskoro biti opozvani.³⁹ Iako je bilo učinkovito, Kramarićevo djelovanje u prvim danima rata nije bilo svima po volji, pa je početkom rujna bio prijavljen Ugarskom domobranskom okružnom zapovjedništvu u Zagrebu pod optužbom da je suviše popustljiv spram srpskoga stanovništva i drugih „nelojalnih elemenata” u Đakovštini, odnosno da se ogrješuje o „sigurnost i red”. Nakon provedene istrage te su optužbe bile odbačene.⁴⁰

S druge strane, i Ivan Ribar se tužio na Kramarića, ali iz sasvim suprotnoga kuta. Ako je vjerovati njegovim kasnijim očitovanjima, Ribar je o đakovačkim protusrpskim izgedima bio obaviješten u Zagrebu i putem napisa u tisku te je sa stranačkim kolegama kod bana Ivana Skerleca zahtijevao sudski progon („frankovačkih”) poticatelja đakovačkih izgeda, ali također i progon đakovačkoga kotarskog predstojnika Mile Kramarića.⁴¹

Tijekom duge četiri ratne godine đakovačka kotarska oblast na čelu s Kramarićem veliku je pozornost posvećivala i humanitarnom radu. Gotovo da nije bilo humanitarne priredbe u koju na bilo koji način ne bi bila uključena đakovačka kotarska oblast, ali i Mile Kramarić osobno, kao i drugi članovi njegove obitelji (supruga i dvije kćeri). Prije svega, Kramarić je već uoči objave rata, u vrijeme mobilizacije, a naročito po izbijanju rata, nazreo poteš-

37 HR-HDA-78, Predsjedništvo Zemaljske vlade, kut. 871, 4605-1914.

38 HR-HDA-78, Predsjedništvo Zemaljske vlade, kut. 854, 3639-1914.

39 HR-HDA-78, Predsjedništvo Zemaljske vlade, kut. 854, 3851-1914.

40 HR-HDA-78, Predsjedništvo Zemaljske vlade, kut. 871, 4605-1914.

41 „Odgovor ‘Slogi’ odnosno g. Špiletku”, *Glas slobode* (Đakovo), god. III., br. 63, 18. I. 1920., 2.

koće koje će izazvati izostanak muškaraca koji su pošli na bojišta, tim prije što se išlo ususret žetvi. Stoga je želio potaknuti stanovništvo na solidarnost i uzajamno pomaganje u teškim vremenima. Već 1. kolovoza objavio je poziv kojim je potaknuo sve „iole za rad sposobno” stanovništvo da zajedničkim snagama obavi žetvu te na taj način pomogne onim obiteljima koje su bile pogođene mobilizacijom, odnosno nadoknadi manjak muške radne snage. Njegov javni proglas glasio je:

„Usljied proglašenja djelomične, a danas sveopće spreme, otišli su i otići će mnogi vojni obvezanici iz ovooblasnog područja, da ispune svoju svetu vojničku dužnost, dok su kod kuće ostavili ženu i nejaku dječicu, a da nijesu dospjeli svoj mukotrpan rad od cijele godine dovršiti i spremi žetvu usjeva. Iz mnogih kuća sa velikim posjedom otišla je u vojsku najjača radna snaga, a kod kuće ostali su nemoćni starci i dječica.

Usljied nestašice radne snage napredovat će žetva i vršidba sporo, a mnogima bi i propali usjevi, ako im ne priteknu u pomoć susjedi, znanci, prijatelji i suseljani.

Ova oblast zabrinuta za te sirote i znajući za kobne posljedice, ako im usjevi propadnu, poziva ovim sve žiteljstvo svojega područja, da iz svih sila prione i uznastoji spasti ovogodišnju ljetinu i to tim načinom, da se uzajamno potpomognu u tome radu, tj. da kod kuće preostali, koji su iole za rad sposobni, dovrše žetvu, vršidbu i spremanje plodina danas kod jednoga, sutra kod drugoga, kako je to naš narod činio u prijašnja vremena. Ova oblast uvjerena je, da će ovooblasno žiteljstvo, gdje iz čovjekoljublja, gdje iz samilosti ovom pozivu se najspremnije odazvati i time mnogi siroticu spasti od teže bijede, a moguće i najveće – glada.

U protivnom slučaju bit će ova oblast prisiljena upotrebiti najstrože mjere, da se ovaj poziv izvrši.

Kr. kotarska oblast

U Đakovu, dne 1. kolovoza 1914.

Upravitelj – vladin tajnik:

Kramarić.⁴²

42 „Ne dajmo da se zapusti seljačko dobro!”, *Narodna obrana* (Osijek), god. XIII., br. 177 [178!], 5. VIII. 1914., 1. Usp. Branko OSTAJMER - Vladimir GEIGER, „Dobrotvorna djelatnost đakovačkih društava i ustanova tijekom Prvoga svjetskog rata”, *Scrinia Slavonica*, 14/2014, 164.-165.

Nadalje treba biti spomenuto da je već početkom rata Kramarić prikupio više od šest tisuća kruna namijenjenih vojnicima na Jugozapadnom (talijanskom) ratištu na Soči,⁴³ a nije manje važno ni njegovo sudjelovanje u radu đakovačke podružnice Crvenog križa, jedne od najstarijih takvih organizacija u Hrvatskoj i Slavoniji (osnovana 1900. godine). Novinar osječke *Hrvatske obrane* Rikard Hafner u izvješću o đakovačkom Crvenom križu istaknuo je da Kramarić „velikom revnošću unapređuje interese društva”. Uz Kramarića, u organizaciji su aktivno sudjelovale i supruga Matilda te kći Vera, koje su služile i kao bolničarke u Bolnici Crvenoga križa.⁴⁴ Aktivna u Crvenom križu bila je i druga Kramarićeva kći, Mira, koja je 1916. godine zbog tih svojih zasluga bila odlikovana srebrnom počasnom kolajnom Crvenog križa s ratnom dekoracijom.⁴⁵

Odlazak iz Đakova

Gotovo cjelokupnu drugu polovinu 1915. godine - od konca svibnja do sredine prosinca - Kramarić je izbivao iz Đakova budući da mu je vlada povjerala dužnost zamjenika vladina povjerenika u Vukovaru (za Srijemsku županiju). Imenovanje je uslijedilo 25. svibnja, a razrješenje uslijedilo 15. prosinca 1915., nakon čega se Kramarić vratio u Đakovo i ponovno preuzeo predstojničku dužnost.⁴⁶ Misija u Vukovaru nesumnjivo je predstavljala izraz povjerenja zagrebačke Zemaljske vlade budući da je posrijedi bila veoma zahtjevna zadaća; Srijemska županija bila je prostor složenih nacional-

43 Franjo H.[IGY] MANDIĆ, „Trgovište Djakovo”, u: *Odlomak iz djela Zlatna knjiga naroda hrvatskoga*, s. 1., s. a., 15. Usp. B. OSTAJMER - V. GEIGER, „Dobrotvorna djelatnost”, 167.

44 R. H. [RIKARD HAFNER], „Bolnica ‘Crvenoga križa’ u Djakovu”, *Hrvatska obrana* (Osijek), god. XIV., br. 12, 16. I. 1915., 3. O đakovačkoj bolnici Crvenog križa vidjeti više u: Usp. Branko OSTAJMER - Vladimir GEIGER, „Bolnica Crvenog križa u Đakovu 1914.-1917.”, 47. *Đakovački vezovi. Revija* 2013., Đakovo 2013., 60.-63.

45 „Odlikovanja kod ‘Crvenoga križa’”, *Hrvatska obrana* (Osijek), god. XV., br. 127, 3. VI. 1916., 3.

46 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Službenički list; Isto, Ivan Skerlec - Milanu Kramariću, Zagreb, 15. prosinca 1915. (prijepis). Usp. XXX. *Izješće upravnoga odbora Županije virovitičke i kr. podžupana iste županije o uredovnom djelovanju pomenutoga odbora, kr. županijske oblasti u Osijeku te područnih kotarskih oblasti a za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1915. Podneseno u jesenskoj skupštini Županije virovitičke godine 1916.*, Osijek 1916., 28. Na potonjem mjestu navodi se da je dekret o ponovnom namještenju u Đakovu potjecao od 20. prosinca 1915.

no-političkih odnosa, multietnički kraj koji je, između ostaloga, bio jedini prostor Kraljevine Hrvatske i Slavonije koji je tijekom Prvoga svjetskog rata bio izložen izravnim ratnim djelovanjima (godine 1914. srpska vojska provalila je kratkotrajno preko rijeke Save, zauzela dio istočnoga Srijema te bila s oduševljenjem dočekanana od strane znatnog dijela domaćega srpskog stanovništva; kada se desetak dana kasnije srpska vojska bila prinuđena povući, tisuće srijemskih Srba pošle su s njom u zbjeg, a tisuće drugih bile su kasnije izložene internacijama i drugim oblicima odmazde).⁴⁷ I iz same odluke o imenovanju, potpisane po banu dr. Ivanu Skerleczu, vidljivo je koliko su složene bile prilike u Srijemu i kakva su očekivanja bila postavljena pred Kramarića:

„[...] Ovdašnjim dekretom od 27. srpnja 1914. broj 4279 Pr. imenovao sam u smislu §. 4. naredbe glede iznimnih mjera za slučaj rata velikog župana županije srijemske, Imbru pl. Hideghethy-a, vladinim povjerenikom za županiju srijemsku i grad Zemun sa sjedištem u Vukovaru.

Gledom na obsežnost s tom službom spojenih agenda, obnalazim Poglavitost Vašu ovime imenovati zamjenikom rečenog vladinog povjerenika za županiju srijemsku i grad Zemun.

Što se ovime znanja radi priopćuje Poglavitosti Vašoj uz poziv, da se rečenom vladinom povjereniku bezodvlačno na razpolaganje staviti izvoli. [...]”⁴⁸

Kramarić je Đakovo napustio 16. lipnja, a đakovačko je građanstvo, po svemu sudeći, njegov premještaj u Vukovar smatralo trajnim pa je već tom prigodom dalo oduška svojoj naklonosti, odnosno žalosti zbog njegova odlaska. Prema izvješću osječke *Hrvatske obrane*, Kramarića je do đakovačke željezničke postaje otpratilo mnoštvo građana (kotarsko, sudsko, porezno i drugo činovništvo, seljaštvo, predstavnici društava i korporacija, školska mladež s učiteljstvom...), a prigodnim ga je govorom pozdravio načelnik Stjepan Barlović. U istom je izvješću bilo rečeno da je Kramarić „umio [...] svojom

47 Više o ratnim prilikama na području Srijema u zborniku radova *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914.-1918.*, gl. ur. Stjepan Prutki, Vukovar - Osijek 2016.

48 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Ivan Skerlecz - Milanu Kramariću, Zagreb, 25. svibnja 1915. (prijepis).

čvrstom pa ipak blagom rukom upravljati svojim kotarom, svesti sve u pravu kolotečinu”, pa da u „čitavom valjda kotaru nema duše, koja ne bi poznavala i uz to poštovala i ljubila svojega ‘Milu’”.⁴⁹

No, kako je već rečeno, krajem godine, s primirenjem prilika na tlu Srijema, uslijedio je i Kramarićev povratak u Đakovo, a tamošnje ga je građanstvo tom prilikom, prema saznanju *Hrvatske obrane*, „oduševljeno dočekalo”.⁵⁰ Godine 1916. dodijeljen mu je i naslov viteza Reda Franje Josipa,⁵¹ čime su zasigurno vrednovane njegove zasluge u ratnom vremenu.

Za razliku od istočnoga Srijema, prilike u Đakovu i okolici u središnjem ratnom razdoblju bile su razmjerno mirne. Naravno, Đakovštinci su također stradavali na dalekim ratištima, pritisak ratne oskudice i ratne propagande bivao je sve snažniji, ali bojišnica je ipak bila daleko, etnička slika nije ni izdaleka bila složena kao, primjerice, u Srijemu, a političkoga života, uslijed čitavoga niza (ratnih) razloga, zapravo jedva da je i bilo. Oni koji su bili kritični spram ratnih napora Austro-Ugarske Monarhije - a najistaknutiji predstavnik takvih u Đakovu bio je Ivan Ribar - nisu imali druge nego prigušiti svoju političku djelatnost. S obzirom na slučaj s Kramarićem iz „vrućega” ljeta 1914., možemo pretpostaviti da je i on utjecao na takvu političku stabilnost u trgovištu Đakovo i đakovačkom kotaru. U takvim okolnostima došlo je početkom 1917. godine i do Kramarićeva premještaja ka županijskoj oblasti u Osijeku. Rješenje o premještaju potpisano je 12. siječnja 1917.⁵² Međutim, iako se i u Kramarićevu „Službeničkom listu” navodi da je od toga dana službovao pri županijskoj upravi u Osijeku, znamo da je do premještaja, odnosno napuštanja Đakova uistinu došlo nešto kasnije. Konačan nalog o premještaju izdao je virovitički veliki župan Ivan Adamović, nakon telefonskog usuglašavanja sa zagrebačkom vladom:

49 „Odlazak g. županij. tajnika Kramarića iz Djakova”, *Hrvatska obrana* (Osijek), god. XIV., br. 145, 21. VI. 1915., 2.

50 „Premještenje”, *Hrvatska obrana* (Osijek), god. XV., br. 5, 8. I. 1916., 2.

51 *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika kraljevina Hrvatske i Slavonije 1918. Izdala kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljska vlada*, u Zagrebu 1918., 8.

52 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Službenički list; Isto, Premještaj Milana Kramarića iz Đakova k županijskoj oblasti u Osijeku, Osijek 23. siječnja 1917., prijepis.

„[...] Temeljem telefonske naredbe predsjedništva Zemaljske vlade, a u savezu s mojim otpisom od 23. siječnja, rješavam vas sa danom 24. ožujka 1917. dosadašnje službe kod kr. kotarske oblasti u Đakovu uz poziv da odmah po preuzeću tamo premještenog upravitelja oblasti krenete na novo odredište. Ugodna mi je dužnost ovom prilikom izraziti Vam kao upravitelju djakovačke kr. kotarske oblasti moje potpuno priznanje. [...]”⁵³

Bilo kako bilo, od kraja ožujka Kramarić je službovao u Osijeku da bi mu godinu dana kasnije, 5. ožujka 1918., bila povjerena i uprava Virovitičke županije. Slijedom te odluke, 16. rujna 1918. uslijedilo je i imenovanje podžupanom iste županije, potpisano od strane tadašnjega bana Antuna Mihalovića.⁵⁴ Na toj je dužnosti i u tom činovničkom rangu Kramarić je uskoro dočekaao kraj rata, rasulo Austro-Ugarske i stvaranje Države Slovenaca, Hrvata i Srba (29. listopada 1918.), odnosno stvaranje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (1. prosinca 1918.).

Što zbog dugih, gotovo devet godina provedenih u Đakovu, što zbog svoga blagog, susretljivog karaktera, Kramarićev odlazak iz Đakova, po svemu sudeći, nije lako pao ni njemu ni velikoj većini Đakovčana, pa je taj oproštaj protekao u svečanim okolnostima i uz sudjelovanje brojnoga građanstva, što je također fenomen kojega je vrijedno popratiti s nešto više pozornosti. Prije svega, važno je istaknuti da svečani ritualni oproštaji s upravnim činovnicima nisu bili ništa novog niti rijetkog u to vrijeme. Uz počasti te riječi zahvale bili su ispraćani i kotarski predstojnici, veliki župani te drugi činovnici i u vrijeme Dragutina Khuen-Héderváryja, ali dakako da je u takvim priredbama vrlo često bilo mnogo toga službeno „izrežiranoga” i da nije svaka takva priredba doista predstavljala potvrdu dobrog upravljanja i(li) omiljenosti pojedinog činovnika. Takva praksa usiljenih, od strane upravnoga aparata organiziranih oproštaja od odstupajućih činovnika izazivala je s pravom podsmjehe i prijevokore u redovima hrvatske oporbe, pa je tako, primjerice, zagrebačka *Hrvatska* 1902. godine, kroz pero svoga đakovačkog dopisnika, prosvjedovala:

53 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, veliki župan Ivan Adamovich - Milanu Kramariću, Osijek, 16. ožujka 1917., prijepis.

54 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Službenički list; Isto, Imenovanje Milana Kramarića podžupanom Virovitičke županije, Zagreb 29. rujna 1918., prijepis.

„Proti ovoj zarazi morali bi ustati svi neodvisni elementi hrvatski, jer kud je sama po sebi absurdna, tuda je i štetonosna po javne prilike.”⁵⁵

*Mile Kramarić prilikom odlaska iz Đakova, 1917.
(Muzej Đakovštine Đakovo)*

Konkretan đakovački slučaj iz 1917. iz više razloga bez imalo dvojbe možemo protumačiti kao iskren, neusiljen izraz zahvalnosti i poštovanja spram čovjeka koji je kroz dugo razdoblje i u nesklonim prilikama na zadovoljstvo najvećega dijela građanstva upravljao kotarom. Prije svega, Kramarić je bio činovnik koji je i prethodnim mjestima službovanja ostavljao dobru uspomenu te redovno bivao ispraćan na sličan topao način (primjerice, u Donjem Miholjcu 1899.⁵⁶ i Slatini 1902.⁵⁷). Nadalje, bučni i masovni ispraćaji kotarskih predstojnika po svršetku njihove službe nisu bili redovna pojava u

55 D.[ragutin?] N.[ANICINI?], „Društveni odnošaji u Djakovu”, *Hrvatska* (Zagreb), br. 34, 11. II. 1902., 1.-2. Doduše, u ovom konkretnom slučaju dopisnik *Hrvatske* „promašio” je metu, budući da je za povod izabrao đakovački ispraćaj kotarskog predstojnika Zvonimira Žepića, o čemu više dalje u tekstu.

56 „Oproštaj sa kr. kot. predstojnikom g. Kramarićem”, *Vjesnik županije virovitičke* (Osijek), god. VIII., br. 3, 1. II. 1899., 22.-23.

57 „Oproštaj sa kotarskim predstojnikom gosp. Kramarićem”, *Vjesnik županije virovitičke* (Osijek), god. XI., br. 5, 1. III. 1902., 44.

Đakovu. Godine 1902. predstojnik Zvonimir Žepić (1863.-1932., predstojnik u Đakovu 1894.-1902.) bio je toplo ispraćen, čak i uz sudjelovanje oporbenih elemenata što je bila izrazita rijetkost te potvrda njegova poštenog, nepristranog predstojničkog djelovanja, ali bilo je nezamislivo da bi, primjerice, Slavko Cuvaj (1851.-1931.), koji je na krajnje bezobziran način sredinom 1880-ih upravljao onodobnom đakovačkom podžupanijom, bio ispraćen na približno sličan način.

Bilo kako bilo, Kramarić se od Đakovčana i Đakovština naposljetku oprostio 2. travnja 1917., o čemu je narednih dana izvijestio veći broj listova.

Prema dopisniku *Vjesnika županije virovitičke*, potpisnom tek znakom „-y”, bio je to dan koji će ostati „u trajnoj uspomeni kako gradjanstvu trga Djakovo, tako i činovništvu i narodu cijeloga ubavoga kotara djakovačkoga”. Svečanost je bila priređena u dvorištu đakovačke kotarske oblasti, a u izvješću je bilo istaknuto sljedeće:

„Prostrano dvorište kr. kotarske oblasti vrvilo je od gradjanstva, činovništva i čestitih seljaka naših, koji pohrliše da se oproste od muža, koji je punih osam i pol godina stojao na čelu našega kotara, a prije toga (god. 1890. i 1891.) jednu i pol godinu ovdje kao kotarski pristav službovao.

Uspjeh njegova patriotska rada vidljiv je u cijeloj upravi: lijepo uređene ceste, provedena kanalizacija, komasacija zemljišta, mnoge podignute škole itd. živi su i trajni svjedoci njegove uprave kotarom djakovačkim.

Upravnik, strog ali pravedan, bio je svakomu, bilo gradjanu ili seljaku, bokcu ili bogatašu, bio je u svako doba pristupačan; bio je narodu, može se punim pravom reći - pravi otac i prijatelj.”⁵⁸

Od Kramarića su se, kako je bilo uobičajeno, oprostile različite profesionalne i društvene skupine te slojevi kotarskoga pučanstva, predstavljeni po nekoj istaknutijoj osobi iz svojih redova. Tako se u ime općinskog zastupstva i građanstva trgovišta Đakovo govorom oprostio načelnik Stjepan Barlović, u

58 „Oproštaj s kotarskim upraviteljem župan. tajnikom Kramarićem”, *Vjesnik županije virovitičke* (Osijek), god. XXVI., br. 9, 1. V. 1917., 69.

ime činovništva kotarske oblasti kotarski pristav Đuro Turkalj, u ime učiteljstva Više pučke škole dr. Franjo Higy-Mandić, u ime općinskoga činovništva općinski bilježnik iz Drenja Mato Sekulić te u ime seljaštva seljak Nikola Kovačić iz Tomašanaca. Potonji je Kramariću ujedno predao i „narodni dar” - briljantni prsten s diplomom. Uzvrćajući na te govore, Kramarić se svima zahvalio i zamolio da ga zadrže u toploj uspomeni, „kao što će i on zadržati milo Djakovo i narod kotara djakovačkog vazda u dragoj uspomeni”. Na odlasku je načelniku Barloviću predao 200 kruna, namijenjenih za đakovačko ubožište.⁵⁹

Naposljetku, najrječitija potvrda iskrenosti i neusiljenosti đakovačke manifestacije iz 1917. godine jest sačuvana umjetnički izrađena diploma koju su Đakovčani uručili Kramariću 1. travnja. Diploma, veličine 31 x 46 centimetara, u središnjem dijelu sadrži prigodnu posvetu, s lijeve strane posvete je crtež katedrale kao simbola Đakova, dok donju trećinu diplome ispunjava impresivan niz potpisa Đakovčana koji su uzeli udjela u ovoj svečanosti i koji su, kako saznajemo iz teksta posvete, sudjelovali u prikupljanju sredstava za kupnju „narodnog dara” Kramariću - prstena s briljantom:

Narodni dar kotara Djakovo

Velemožnom gospodinu Mili Kramariću, kr. žup. tajniku

U znak osobite odanosti, štovanja i ljubavi, koju žiteljstvo kotara djakovačkoga prema Vašoj Velemožnosti goji, daruje Vam prigodom rastanka na uspomenu zaslužnoga službovanja u kotaru djakovačkom, ovaj s briljantom urešeni prsten.

U Djakovu, dne 1. travnja 1917.

Koliko se može razabrati, diploma ukupno sadrži 63 potpisa od kojih je velika većina čitljiva, odnosno može ih se identificirati. Potpisi su ispisani u šest stupaca, s tim da je uočljivo kako je diploma na potpis najprije ponuđena pripadnicima višeg građanstva i svećenstva, a potom i obrtnicima, sitnijim trgovcima... Uglavnom, popis Kramarićevih poštovatelja obuhvaća gotovo sve značajne sudionike đakovačkoga političkoga, društvenog, gospodarskog,

59 *Isto.*

kulturnog i duhovnog života u proljeće 1917. godine, bez razlike etničke, vjerske ili političke pripadnosti, i jedva da se može pronaći značajniju javnu osobu čijeg potpisa ne nalazimo na diplomu. Dakako da ima i takvih, a jedan je, očekivano, dr. Ivan Ribar, koji je u to vrijeme, koliko znamo, boravio u Đakovu te njegova odsutnost zasigurno nije slučajna. Jedna osoba od koje bismo očekivali da će biti potpisana, i za koju ne znamo iz kojeg je razloga izostala, jest dr. Antun Švarcmajer, odvjetnik i dugogodišnji predratni načelnik.

Uglavnom, evo i najpoznatijih potpisnika. Iz redova svećenstva potpis su stavili biskup dr. Anđelko Voršak (apostolski protonotar nakon smrti biskupa Krapca), protonotar i kanonik Milko Cepelić, kanonik Mihovio (Mijat) Senc i prof. msgr. Antun Akšamović; od odvjetnika tu su dr. Matija Belić, dr. Fran Zaviška i dr. Žiga Spitzer; posjednik i političar Stjepan Barlović (načelnik u vrijeme Prvoga svjetskog rata); ljekarnici Hugo Fuchs i Milan Goršetić; učitelji Franjo Higy (Higij) Mandić i Stjepan Tomić; činovnici Josip Aurel Crepić i Đuro Turkalj; šumarnici Julijo Bönel i Rudolf Maraković; trgovci i obrtnici Mavro Wamoscher, Edo Brod, Rudolf Boda, Mayer Frank (ujedno i predstojnik Židovske općine), Joco Stanišić, Josip Hager, Leopold Šipps...

Kako je već napomenuto, diploma je urešena i crtežom Đakovačke katedrale, a u donjem desnom kutu crteža smješten je i potpis „S. Armano”. Posrijedi je nesumnjivo Štefa (Štefanija) Armano, učiteljica i slikarica koja je nedugo prije, 1916. godine, bila imenovana učiteljicom Više pučke škole u Đakovu.⁶⁰ Izrada diplome darovane Kramariću ukazuje na njezin umjetnički talent i ambiciju, sa čim su očito i Đakovčani bili dobro upoznati, pa napomenimo da je Š. Armano nedugo potom svojoj slikarskoj ambiciji i udovoljila, upisavši akademske godine 1917./1918. godine slikarstvo na zagrebačkoj Višoj školi za umjetnost i umjetni obrt (danas Akademija likovnih umjetnosti).⁶¹ Armano je zasigurno u cijelosti izradila diplomu, uključujući i ispis teksta posvete te raznovrsne dekorativne elemente.⁶²

60 „Promjene u statusu pučkoškolskoga učiteljstva”, *Službeni glasnik kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu* (Zagreb), kom. II., 29. II. 1916., 78.

61 Štefa (Štefanija) Armano rođena u Zagrebu 1888. godine gdje je i preminula 1978. godine. U Donaciji Josipa Kovačića sačuvano je šest njezinih djela. *Donacija Josipa Kovačića - Hrvatske slikarice rođene u XIX st.*, ur. Lea Ukrainčik, Zagreb veljača 1988., 13.

62 Zahvaljujući napose Kramarićevu unuku Darku Mergenthaleru, diploma se sačuvala te se nakon gotovo pa punog stoljeća vratila u Đakovo te postala dijelom inventara Muzeja Đakovštine.

Diploma za Milu Kramarića, 1917. (Muzej Đakovštine Đakovo)

Ivan Ribar je Kramarićev odlazak iz Đakovo doveo u vezu sa smrću biskupa Ivana Krapca (15. srpnja 1916.), odnosno u kontekst potpunog rasula Krapčeva kruga pouzdanika o kojemu Ribar, dakako, nije mislio ništa dobro i koje je najčešće nazivao „mađaronima” i/li „frankofurtimašima”:

„Smrću biskupa Krapca razišla se za uvijek koterija⁶³ po onoj narodnoj: nesta pića nesta razgovora. Jedino što su još mogli i htjeli da učine, bilo je, da su dugo u dubokoj koroti lili gorke suze za ‘velikim čovjekom’, kako su oni zvali biskupa Krapca. Ali suze nisu koristile za održanje političkih pozicija. Najbolji njegov poštovatelj i žalilac bivši mađaronski narodni zastupnik Đakova Lovro Radičević zaboravio je brzo Đakovo, a tako i njegov brat zvani Adžigalama. Frankovac Vladimir Frank javni bilježnik u Đakovu, uskoro je također umro, a njegov vjerni prijatelj sudac Lav Hoić, premješten je po molbi u Zagreb. Pretstojnik kotarske oblasti Kramarić također je premješten, a mjesto njega je došao slabi i neuki (Antun) Mitrović.”⁶⁴

63 Koterija (franc. *coterie*: družba), priso povezan krug ljudi koji spletkama ostvaruju osobne, uskogrudne ciljeve i tako štite svoje skupne probitke; klika, družina.

64 Ivan RIBAR, „Đakovo nekada i sada”, *Đakovački list* (Đakovo), god. br. 259, 18. X. 1958., 3.

Prvo umirovljenje

S velikim prevratom koji se zbio krajem 1918. godine (svršetak Prvoga svjetskog rata, slom Austro-Ugarske Monarhije i stvaranje jugoslavenske države - Kraljevstva/Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca) stubokom se izmijenio cjelokupan život u hrvatskim zemljama, pa tako i svaka pojedinačna ljudska sudbina. O tome kakva je bila uloga upravnoga činovnika (podžupana) Mile Kramarića u tim događajima, kakvi su bili njegovi osobni politički pogledi, te kakav je općenito bio njegov svjetonazor, danas vrlo malo toga pouzdano znamo i uglavnom tek možemo nagađati. Ono što je nedvojbeno znamo jest da se u Osijeku nije zadržao dugo po proglašenju jugoslavenskog ujedinjenja. Već 29. ožujka 1919. bio je premještan u Bjelovar, također u svojstvu podžupana.⁶⁵ Zacijelo nećemo pogriješiti ako taj premještaj pripišemo želji novih vlastodržaca da u iznimno važnoj, etnički složenoj sredini kakva je bila Osijek raspoložu s upravicima od većega povjerenja.

Službeni podatci dalje govore da je Kramarić u Bjelovaru ostao do 14. lipnja 1921. kada je bio premješten k zagrebačkoj Pokrajinskoj upravi za Hrvatsku i Slavoniju, odnosno k njezinu Odjeljenju za socijalnu skrb,⁶⁶ no treba naglasiti da je već i dva mjeseca ranije, 16. travnja 1921., također kraljevskim ukazom, za podžupana Bjelovarsko-križevačke županije bio imenovan Bogdan Cvijanović, a Kramarić ujedno bio stavljen „do daljnje odredbe na dopust”.⁶⁷ U Zagrebu nije proveo niti godinu dana budući da je 3. ožujka 1922. godine bio umirovljen, s time da je 4. travnja iste godine konačno razriješen dužnosti.⁶⁸ Ovih nekoliko podataka navode nas na zaključak da je Kramarić bio nepouzdan kadar u očima jugoslavenskih monarhističkih vlasti te da je bio jedan od mnogih hrvatskih upravnih činovnika koji su najprije bili marginalizirani a potom i prijevremeno umirovljeni (Kramariću je u trenutku umirovljenja bilo 57 godina). U smjeru takva zaključka vodi nas i njegova kasnija reaktivacija, o čemu će dalje biti više riječi.

65 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Službenički list.

66 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Službenički list.

67 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Obavijest bana Hrvatske i Slavonije dr. Tomislava Tomljenovića - Milanu Kramariću, o stavljanju na dopust, Zagreb, 25. travnja 1921., prijepis. U Kramarićevoj obitelji sačuvana je i usmena predaja koja kaže da je njegova marginalizacija nakon oko 1920. godine, pored ostaloga, bila i posljedica njegova suprotstavljanja odnošenju izvjesnih sagova iz Bjelovara u Beograd, što se, premda nemamo potvrde u dostupnim/korištenim izvorima, ne može isključiti.

68 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Službenički list.

Bjelovarske godine

Nakon umirovljenja, Kramarić se vratio iz Zagreba u Bjelovar i ondje se aktivno uključio u društveni i politički život. Pored ostaloga, već 1923. godine bio je gradski zastupnik, a imao je i namjeru poraditi na razvitku lovstva na tom području; uzeo je u zakup lovišta te bio biran za predsjednika tamošnjeg lovačkog društva. Ali i kao lovac se već od 1922. u Bjelovaru suočavao s nepovjerenjem beogradskoga unitarističkog režima. Znakovit je slučaj oduzimanja lovačkih pušaka Kramariću kao osobi sumnjivog političkog držanja, čega se on prisjećao s neskrivenim ogorčenjem:

„Godine 1922. kao umirovljenom podžupanu, prem sam bio predsjednikom lovačkog udruženja i zakupnikom grada Bjelovara i općine Gudovac, pobrala mi je ‘Obznana’⁶⁹ puške, zabraniv mi lovljenje i s tudjom puškom. Šetao sam sa psom i štapom, po svojem lovištu, gledajući kako po državu ‘neopasni odabrani’, bez dozvole nas zakupnika love. Šutio sam i bio sretan, da uživam čisti zrak u lijepoj naravi, jer prijave nas ‘protudržavnih’ nisu bile uvažene.”⁷⁰

Kramarićeve bjelovarske godine 1922.-1926., a napose njegov politički rad, ostaju nedovoljno poznate i jasne te ta važna etapa njegova života i dalje čeka svog istraživača. Nedvojbeno je da je kao umirovljenik napokon imao mogućnost otvorenije izražavati svoja politička uvjerenja te se vrhunac te političke aktivnosti zbio sredinom 1926. godine kada je u složenim i neobičnim okolnostima bio izabran za bjelovarskoga gradonačelnika, na kojoj se dužnosti zadržao tek nekoliko dana.⁷¹

69 *Obznana* je naredba Vlade Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 29. prosinca 1920. kojom je zabranjena djelatnost Komunističke partije Jugoslavije, a njezine su odredbe 2. kolovoza 1921. dodatno pooštrene donošenjem *Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi*. Očito su na temelju potonjeg Zakona i Kramariću bile oduzete njegove puške.

70 Mile KRAMARIĆ, „Uspomene 50-godišnjeg lova”, *Lovačko-ribarski vjesnik*, XXXVIII/1929, br. 4, travanj 1929., 197.

71 U literaturi nalazimo i podatak o Kramariću kao Vladinom povjereniku u Bjelovaru (Željko KARLAULA, „Gradski načelnici Bjelovara (1871-1945.)”, *Cris*, 13/2011, br. 1, 212.), što očito nije točno, a nije ni logično znamo li da su povjerenicima bile imenovane isključivo osobe od punog povjerenja beogradske vlade.

U svakom slučaju, tijekom tih godina Kramarićev politički interes bio je ograničen na bjelovarske komunalne teme i djelovao je isključivo u okviru lokalnoga političkog života. U tom okviru vrlo često, pa i u vrijeme mjesnih izbora, ne djeluju čvrste stranačke organizacije nego formalno neovisne skupine građana, otkuda potječu i određene nedoumice oko Kramarićeve stranačke pripadnosti, odnosno naklonosti. Prema nekim navodima Kramarić je isprva bio član Samostalne demokratske stranke Svetozara Pribićevića, da bi se potom pridružio Hrvatskoj zajednici,⁷² hrvatskoj oporbenoj stranci koja djeluje od 1919. do 1926. godine. No, čini se da je Kramarić u Bjelovaru ipak bio naročito blizak Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci (HRSS; od 1925. Hrvatska seljačka stranka - HSS). Zagrebački tjednik *Hrvatska metropola*, u tekstu nastalom 1926., prilikom Kramarićeva imenovanja zagrebačkim velikim županom, i napisanom od strane dobro upućene osobe, izravno je povezao Kramarićev bjelovarski politički rad s Hrvatskom (republikanskom) seljačkom strankom:

„Kako nije u Zagrebu imao stan, vratio se je u Bjelovar [1922. godine - op. B. O.], gdje je javno sudjelovao u politici Hrvatske seljačke stranke, obavljao gotovo sve časti kod hrvatskih društava, bio grad. [skim] zastupnikom i kod zadnjih gradskih izbora nosiocem liste hrvatskog udruženog građanstva i konačno izabran gradskim načelnikom, na kojoj se je časti zahvalio, kad je imenovan velikim županom u Zagrebu.”⁷³

Vrijedni fragmenti o Kramarićevim političkim nazorima, sačuvani u njegovom službenom dosjeu, kao i uvid u bjelovarsko novinstvo te neke druge izvore, potvrđuju ocjenu *Hrvatske metropole*.

Brojni dokumenti sačuvani u njegovu osobnom službenom dosjeu potvrđuju da je obitelj u Bjelovaru živjela u prilično oskudnim uvjetima, ovisna isključivo o skromnoj Kramarićevoj mirovini, zbog čega je on tražio mogućnost za dodatnim izvorom prihoda (a sve govori da je i dalje bio u snazi i sposobnosti). U tom smislu naročito je važna Kramarićeva molba za dopu-

72 Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Elementi županijskog sustava u samoupravama oblasti 1927-1929. godine”, u: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, ur. Ivo Goldstein, Zagreb 1996., 114.

73 „Naš novi veliki župan”, *Hrvatska metropola* (Zagreb), god. II., br. 23, 19. VI. 1926., 1.

štenje zastupanja u pravnim pitanjima pred bjelovarskim upravnim oblastima iz rujna 1923., upućena Odjeljenju za unutarnje poslove Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju. U molbi se požalio na imovinske prilike, istaknuvši da se od mjesečne mirovine u iznosu od 1150 dinara „ne dade [...] živjeti” (skrbio je za suprugu, kćer-udovicu te unuku). Pozvavši se na svoju političku i stručnu neporočnost (32 godine službe bez ijedne disciplinske istrage), Kramarić je molio priliku da poštenim radom olakša egzistenciju svoje obitelji:

„[...] Moram i hoću, da zaradim, na poštenu način, bar onoliko, da zvanju svome, pristojno proživim sa obitelji, još do smrti svoje.

Ne želim nepošteno i protuzakonito zaradjivati, a niti bi to bilo dostojno mene, kao podžupana u m.[iru], Bjelovarčana, sada grad. [skog] zastupnika, ovdje obće poznatu ličnost, pa želim, da legitimnim načinom poslužim svojim znanjem onima, koji će u mene potražiti pomoć kod oblastih. Spremu imam, osjećam volju za rad u uprav.[nim] predmetima, pa molim Gospodina kr. namjestnika, da bi mi izvolio podjeliti pravo zastupanja stranaka pred uprav.[nim] oblastima u gradu Bjelovaru, što će biti u interesu i upravne službe i stranaka, koje danas, radi visokog honorara, koji odvjetnici traže, ne mogu takove uzimati. [...]”⁷⁴

Zagrebačke vlasti zatražile su mišljenje o Kramarićevoj molbi od Petra Zreleca, velikog župana Bjelovarsko-križevačke županije, a njegovo je mišljenje, poslano 8. listopada 1923., još zanimljivije od sâme Kramarićeve molbe. Zrelec je, naime, uložio puno truda kako bi Kramarića prikazao u krajnje negativnom svjetlu, kako u političkom, tako i u stručnom pogledu. S obzirom da su posrijedi bili politički neistomišljenici, takav Zrelecov postupak ne čudi, ali ton županova dopisa daje naslutiti da su u pozadini možda bili i osobni animoziteti. Dopis sadrži mnoge ničim neargumentirane te neprovjerljive optužbe, poluistine pa i nedvojbene neistine, a zbog važnosti i slikovitosti sadržaja donosim ga tek uz kraća kraćenja:

74 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Mile Kramarić, Molba za pravo zastupanja u upravnim poslovima pred upravnim oblastima, Bjelovar, 26. rujna 1923.

„[...] Mišljenja sam, da je umirovljeni kr. podžupan Mile Kramarić, u prvom redu usljed posvemašnjeg pomanjkanja upravne spre-
me nesposoban,⁷⁵ a radi protudržavnog vladanja nevrijedan, da mu
se podjeli pravo zastupanja u upravnim poslovima pred upravnim
oblastima.

U dokaz istaknutog mog mišljenja navest ću sljedeće:

Kramarić ima da zahvali svoje napredovanje u upravnoj službi jedi-
no okolnosti, što je kao interesirani lovac za vrijeme Austro-Ugarske
službovao u mjestima koja su ležala u interesnoj sferi poznatih lo-
vovlasnika i lovozakupnika grofova Majlath, Jankovich, Normanni
i t. d.

Ni danas nije u tim mjestima zaboravljeno, kako je Kramarić kao
lovac-predstojnik postupao u zaštićivanju umišljenih [*sic!*] lovskih
prava spomenutih grofova, oštećujući male zemljoposjednike napo-
se u dosudjivanju odšteta za štete počinjene po divljači.

Naravski da je Kramarić tim svojim postupkom postao miljenac gro-
fova i naglašivan kao nenadoknativ na tim mjestima te je ostao na
kotaru sve dotle, dok ga ovi grofovi namjestiše na stolicu podžupana
u Bjelovaru.

Kao podžupan ostao je i dalje lovac te radi vječnog izbivanja iz ure-
da nazvan od svojih podređenih županijskim lovcem.

Nesposobnost njegovu dokazuju nalazi po njemu upisani u kontrol-
nim knjigama o pregledavanju općinskog poslovanja. Iz tih nalaza
proizlazi, da on kao viši upravni činovnik i kontrolni organ nije razli-
kovao općinske glavne knjige od općinskog blagajničkog dnevnika,
te porezne glavne knjige od propisnika i uplatnika i t. d. (Gjurgjevac
obć.[inska] kontrolna knjiga i t. d.) što su dotični općinski činovnici
sami konstatovali i svojim opaskama popratili izvrgavajući kritici
njegovo totalno neznanje.

Kad bi sadanji naš šef odelenja zavirio u te manjkave nalaze, koji
su većinom sadržavali pohvale općinskim činovnicima, a samom se
pregledbom poslovanja uvjerio o upravo krupnim nedostacima koji

75 Tvrđnja je svakako neobična s obzirom na Kramarićevu diplomu zagrebačkoga Pravoslavno-i
državoslovnog (Pravnog) fakulteta i njegovo golemo iskustvo.

još od onih vremena datiraju, shvatio bi odmah da su te kontrole obavljene po neupućenoj osobi na brzu ruku, po kazivanju nekih sa lovačkom puškom na ramenu.

Sadanji županijski tajnici ove kr. županijske oblasti Marijan Marjanović i Stjepan Mrkša suglasno tvrde, da je on u svakoj zgodi kao glavar županijske oblasti, pokazivao posvemašnje neznanje i nepoznavanje upravnih zakona i propisa kao u uprave uopće u tolikoj mjeri, da je to medju činovnicima izazivalo ne samo začudjenje nego i zgražanje i da je time izgubio svaki ugled i autoritet što ga je kao glavar županije trebao da ima.

Notorno je u gradu Bjelovaru, da u njegovoj kući - on kao i članovi njegove porodice ostentativno nazivaju Srbe u obće, a napose Srbi-jance oficire i vojnike Vlačine i Vlašurine.⁷⁶

U početku postanka ove naše države izkazivao se kao pristaša demokratske partije a iskočiv iz iste nudio se za člana hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci, kojoj po svome nazivanju kao separatista i Srbofob pripada, pa kad ga vodja ovdašnjih Radićevaca Dr. Ivan Lebović, odvjetnik u Bjelovaru, nije primio za člana, utekao se t. z. hrvatskoj zajednici.

Za sve ovo što sam ovdje naveo preuzimam ličnu odgovornost, pa kako Kramarića radi pomanjkanja upravne spreme smatram posve nesposobnim, a radi neispravnog državljanskog vladanja nevrijednim, da vrši zastupanje u upravnim poslovima, i da tim zastupanjem dodje u položaj da sije medju seljačtvom još više mržnju naspram Srba, častim se natpisu povratiti pod ./.. priležeći dekret zamolbom da se isti opozvati izvoli.

U protivnom slučaju morao bi na Kramarića protegnuti nadzor radi protudržavljanskog djelovanja, kao što ga po opetovanom naredjenju predsjedničkog ureda pokrajinske uprave, jednako vršim nad umirovljenim sudbenim vječnikom Hinkom Vukovićem.⁷⁷

76 Ovaj odlomak predstavljao je, dakako, napose tešku optužbu i u zagrebačkoj Pokrajinskoj upravi bio je podvučen crvenom bojom.

77 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Veliki župan Bjelovarsko-križevačke županije - Pokrajinskoj upravi za Hrvatsku i Slavoniju, Odjeljenju za unutarnje poslove, Bjelovar, 8. listopada 1923.

Naposljetku, najzanimljivije od svega u ovoj epizodi bilo je to što su zagrebačke vlasti potpuno zanemarile mišljenje župana Zreleca te izašle u susret Kramarićevoj molbi, a to, pak, mnogo govori i o Zrelecu i svim njegovim objedama. Pokrajinska uprava dodijelila je Kramariću pravo zastupanja u upravnim poslovima pred upravnim oblastima sa sjedištem u Bjelovaru,⁷⁸ a Zreleca je o tomu obavijestila, uz sljedeću napomenu:

„Mile Kramarić umirovljen je kao podžupan, pošto protiv njega nije disciplinski postupak u tečaju nema razloga da mu se zamoljena dozvola uskrati. Razumijeva se samo po sebi, da spada u dužnost Vašu, da i bez posebnoga ovdješnjega poziva vodite strogi nadzor radi protudržavnoga djelovanja ne samo nad Milom Kramarićem i Hinkom Vukovićem, već i nad svakim drugim svoga područja [...]”⁷⁹

Dvije godine kasnije, prilikom mjesnih izbora održanih 9. lipnja 1925., Kramarić se prometnuo među središnje osobe bjelovarskoga političkog života. Na tim su izborima, naime, mjesni oporbeni Hrvati nastupili s dvjema listama; jedna, pod nazivom Hrvatsko građanstvo, bila je bliža Hrvatskoj zajednici, dok je druga imala poduži naziv - Hrvatsko socijalistički napredni blok trgovaca, obrtnika, radnika i seljaka te je bila bliska Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci. Nositelj potonje liste bio je Mile Kramarić. Dvije liste nisu imale bitnih ideološko-političkih razilaženja, ali nisu uspjele postići dogovor oko zajedničke izborne liste. Građanska lista računala je na popularnost Hrvatske zajednice u gradskim sredinama (pa tako i u bjelovarskoj) te je stoga odbijala Kramarićevoj listi dati polovinu mjesta na listi (jedna od njihovih misli vodilja bila je da na gradskim izborima trebaju odlučivati građani). Rezultati su ih, međutim, demantirali, budući da je njihova lista dobila 376 glasova, a lista predvođena Kramarićem tek sedam glasova manje (369).⁸⁰ Stoga su liste u gradskom zastupstvu dobile po sedam mandata i očekivale

78 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Pokrajinska uprava za Hrvatsku i Slavoniju, Odjeljenje za unutarnje poslove, koncept otpisa Mili Kramariću.

79 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Pokrajinska uprava za Hrvatsku i Slavoniju, Odjeljenje za unutarnje poslove, koncept otpisa Mili Kramariću, Zagreb 13. listopada 1923.

80 „Koga ćemo birati?”, *Nezavisnost* (Bjelovar), god. XIX., br. 22, 30. V. 1925., 1.-2.; „Rezultat gradskih izbora”, *Nezavisnost* (Bjelovar), god. XIX., br. 24, 13. VI. 1925., 3.

skladnu suradnju, ali režim je odlagao konstituiranje takve, sebi neprihvatljive vlasti.

Veliku promjenu u političkom životu jugoslavenske države predstavljao je zaokret Stjepana Radića s početka 1925. godine, kada je Radićeva Hrvatska (republikanska) seljačka stranka priznala Vidovdanski ustav i dinastiju Karađorđevića te zajedno s Nikolom Pašićem i njegovom Narodnom radikalnom strankom sastavila novu vladu. Iako je taj zaokret u dijelu hrvatske političke javnosti dočekan s nezadovoljstvom, Radić je došao u priliku provesti barem dio svog programa, a ujedno utjecati i na kadrovsku politiku u Hrvatskoj. U tom okviru uslijedilo je i ponovno uspostavljanje Mile Kramarića u upravnu službu.

U vrijeme kada su već daleko bili odmakli pregovori oko Kramarićeve reaktivacije, u Bjelovaru su održani novi mjesni izbori (travanj 1926.). Tom su prilikom hrvatske stranke, poučene iskustvom iz prethodne godine, nastupile složno. Hrvatska seljačka stranka, Hrvatska federalistička seljačka stranka te Hrvatska stranka prava zajedno su istaknule jednu kandidacijsku listu kojoj je na čelu bio Kramarić.⁸¹ O nositelju liste bjelovarska je *Nezavisnost* uoči izbora pisala biranim riječima:

„G. Mile Kramarić jedan je od najboljih naših upravnih činovnika. Čovjek, koji upravne poslove pozna u tančine, a koga je toliko godišnja praksa učinila spremnim da rješavanje najzamršenijih upravnih pitanja. Pored toga Mile Kramarić opće je poznat kao čovjek vanredno susretljiv i u svakom pogledu požrtvovne prirode.”⁸²

Kramarićeva lista ostvarila je pobjedu na izborima, premda zacijelo manje uvjerljivu negoli se očekivalo: od ukupno 1817 izbornika koji su izašli na izbore, njegova lista dobila je 884 glasa te naposljetku 12 gradskih mandata (od ukupno 24).⁸³

Bilo je to dovoljno za formiranje gradske vlasti, a naposljetku je, na sjednici od 1. lipnja 1926., Mile Kramarić bio izabran i za gradonačelnika

81 „Pred gradske izbore”, *Nezavisnost* (Bjelovar), god. XX., br. 14, 2. IV. 1926., 3.

82 „U predvečerje gradskih izbora”, *Nezavisnost* (Bjelovar), god. XX., br. 15, 10. IV. 1926., 2.

83 „Gradski izbori”, *Nezavisnost* (Bjelovar), god. XX., br. 16, 17. IV. 1926., 3.

Bjelovara. Povjerenje mu je ukazalo 16 gradskih zastupnika.⁸⁴ Međutim, tek nekoliko dana kasnije objelodanjeno je Kramarićevo imenovanje velikim županom Zagrebačke oblasti, potpisano još 20. travnja, pa je on zahvalio i odstupio s gradonačelničke dužnosti.

Zagrebački veliki župan

Koliko se može razaznati iz fragmentarnih podataka sačuvanih u obiteljskom nasljeđu, krajem 1925. i početkom 1926. vodili su se dugotrajni politički razgovori, pa i borbe raznih moćnih struja, oko ponovnog vraćanja Kramarića u službu. Kramarić je u to vrijeme figurirao kao mogući novi bjelovarski gradonačelnik, potom kao veliki župan u Karlovcu, da bi naposljetku bilo odlučeno da preuzme upravu Zagrebačke oblasti.⁸⁵ Nakon brojnih neispunjenih obećanja, Kramarić je bio nepovjerljiv i odbijao je primati čestitke dok ne dobije potpisanu odluku o imenovanju. O tim događajima i ozračju svjedoči i jedno pismo Kramarićeve supruge Matilde, upućeno kćeri Miri:

„Otišao tata na zabavu društva ‘Golub’ kao eventualni budući kako ovdje stalno računaju - načelnik - recimo bar gradski otac, jer do svega toga može se i još što drugo zbiti. [...] Pred 8 dana došao Mičulin⁸⁶ iz Zagreba i veli stalno⁸⁷ je da će tata doći u Karlovac kao ‘veliki’, kad tamo za 2 d.[ana] došla povjerljiva peršona i najavljuje tati da je već dekret poslan na potpis i on mu može već čestitati za velikog [župana] u Zagrebu. Da je bila borba između obih ‘jakih’ str.[anaka]⁸⁸ i da su konačno pobijeđeni. Zatim od um.[irovljenog]

84 „Izbor gradskoga načelnika”, *Nezavisnost* (Bjelovar), god. XX., br. 23, 5. VI. 1926., 2.

85 Uredbom o podjeli zemlje na oblasti iz travnja 1922. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca podijeljena je na 33 oblasti. Takvo upravno uređenje opstojalo je do 1929. godine.

86 Možda je posrijedi Robert Mišulin.

87 U značenju: sigurno, izvjesno.

88 Podrazumijeva se nadmetanje između Hrvatske seljačke stranke i Narodne radikalne stranke oko položaja zagrebačkoga župana, što je naposljetku razriješeno popuštanjem radikala. O tome više i iz oporbenog samostalno-demokratskog očišta vidjeti u: „Novi zagrebački župan”, *Riječ* (Zagreb), god. XXII., br. 129, 10. VI. 1926., 1.

vel.[ikog] ž.[upana] Trnskia⁸⁹, on je kod Prpića⁹⁰ totum factum, naj-ozbiljnije čestitke - kako se raduje. Tata mu zgodno odgovorio: da kak sve ostale čestitke već kroz godinu i pol idu u koš, nek oprosti, i njegova bu tamo prispjela...⁹¹

No, ovoga puta glasine su se doista pokazale točnima i Kramarić je kraljevskim ukazom od 20. travnja 1926. bio imenovan velikim županom Zagrebačke oblasti. Zakletvu je položio 10. lipnja iste godine.⁹²

Kramarićevo imenovanje bilo je mahom toplo dočekano u zagrebačkoj sredini. Mjesni tjednik *Hrvatska metropola* istaknuo je da je novi čelnik Oblasti osoba vrijedna položaja zagrebačkoga velikog župana, i da je on osoba „koja garantira da će znati sva naša prava i sve naše interese pravedno provadjati i zastupati.” U nastavku teksta o novom se županu pisalo sličnim biranim riječima i on je pozdravljen kao „svoj medju svojim”. Poslije osam godina teških prilika i nametanja osoba koje su prvenstveno predstavljale ljude od povjerenja beogradskog režima, Kramarić je predstavljao toliko žuđenu promjenu:

„Nije potrebno isticati, da činjenica, što na tome mjestu sjedi pošten i deklarirani Hrvat, ugodno se dojmi svih nas, koji se ponosimo tim imenom i pod hrvatskom zastavom prolazimo kroz život.

U onim otmjenim odajama bivših banova, u odajama, gdje su odigrani mnogi teški i svečani momenti historije hrvatske, morala bi biti domena samo onih ljudi, koji osjećaju za svoju Hrvatsku, koji ju nesebično ljube i koji se ne stide njezinog imena - pa i u najtežim časovima.

89 Dragan (Dragutin) vitez Trnski (Karlovac, 1863. - Zagreb, 1943.), upravni činovnik. Službovao kao kotarski predstojnik u više kotareva (Brod na Savi, Nova Gradiška), kasnije kao veliki župan Požeške županije (1913.-1917.) i upravitelj Srijemske županije, jedno vrijeme obnašao i dužnost upravitelja Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade.

90 Vjerojatno Milan Prpić (1874.-1954.), industrijalac i istaknuti pristaša te podupiratelj Hrvatske seljačke stranke.

91 Pismo od 13. veljače 1926., prijepis dijela pisma u vlasništvu Darka Mergenthalera.

92 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Službenički list; Isto, Odluka o imenovanju županom Zagrebačke oblasti (od 20. travnja 1926.), Beograd 8. lipnja 1926., prijepis; „Zagrebačkim velikim županom imenovan je g. Mile Kramarić”, *Jutarnji list* (Zagreb), god. XV., br. 5150, 10. VI. 1926., 5.

[...]

Tko zna što to znači trideset i dvije godine ustrajati u državnoj službi a da kroz to vrijeme nije nikada iznevjereno hrvatstvo, taj će znati i cijeliti dobro riješeno pitanje popunjenja veliko-županske stolice u Zagrebu baš sa ličnošću g. Mile Kramarića.”⁹³

U istomu, anonimno objavljenom članku (potpisan tek s „Uredništvo”), bio je naglašen i povoljan dojam kojeg je Kramarić ostavio u mjestima svog službovanja, a naročito je bilo izdvojeno Đakovo:

„Kako je lijepo uspomene ostavilo službovanje našeg novog velikog župana u prijašnjim mjestima njegovog djelovanja, ilustrira nam najbolje činjenica, da je đakovačko gradjanstvo kod oproštaja sa svojim tadanjim kotarskim predstojnikom g. Kramarićem - poklonilo mu umjetnički izradjenu diplomu i briljantni (*sic!*) prsten.”⁹⁴

Nisu, međutim, svi Kramarićevo imenovanje dočekali s takvom blagonaklonošću. Zagrebačka *Riječ*, glasilo tada oporbene Pribićevićeve Samostalne demokratske stranke, nabacila se mnoštvom optužbi na novoga župana, ali i u ovom slučaju, kao i u ranije spomenutom slučaju Ivana Ribara, bile su posrijedi najopćenitije objede koje su se zasnivale isključivo na činjenici da je Kramarić bio dijelom upravnog sustava za trajanja Austro-Ugarske (pritom je naglasak bio stavljen na đakovačke godine Kramarićeve službe), odnosno te objede nisu bile potkrijepljene niti jednim konkretnim podatkom. Bilo je, dakako, pomalo i licemjerno da Pribićević i njegovi pouzdanici 1926. godine nekome predbacuju upotrebu nasilja u političkom životu, ali evo ulomaka iz tog uvodnika *Riječi*:

„Tko je Mile Kramarić? Nekadašnji madžaron, kasnije frankovac, danas radićevac. Ostao je, dakle, može se reći na istoj političkoj liniji, dosljedan uvijek protiv opće nacijonalne linije. I nekada u propaloj Austro-Ugarskoj i danas u novoj nacijonalnoj državi. Penzionisan kao podžupan u Bjelovaru on je kasnije bio radićevski načelnik gra-

93 „Naš novi veliki župan”, *Hrvatska metropola* (Zagreb), god. II., br. 23, 19. VI. 1926., 1.

94 *Isto*.

da Bjelovara (poslije zajedničara g. Labaša⁹⁵). Pred kratko vrijeme odrekao se načelničije, očekujući imenovanje za vel.[ikog] župana. Vjeran sluga svih antinacionálnih režima u bivšoj Austro-Ugarskoj, i Rauchova⁹⁶ i Cuvajeva⁹⁷, on je vršio sva nasilja, koja su režimi željeli. Tako je on bio onaj koji je proveo nasilni izbor madžarona dra Lovre Radičevića u hrvatski sabor protiv kandidata koalicije i svih ostalih opozicionih stranaka. Ušavši još u republikansku Radićevu stranku, on je od madžarona i frankovca, dakle od ćesarevca, par excellence postao preko noći republikanac, i to mu je jamaćno najveća odlika, zbog koje ga sada radićevci proturaju na važno mjesto zagrebaćkog oblasnog velikog župana. [...] Radićevci među svojim ljudima nisu mogli naći nikoga drugoga, nego jednog poznatog eksponenta austromadžarskih vlasti držeći, da će takav ćovjek najbolje služiti njihovim stranaćko-politićkim interesima.”⁹⁸

Kramarićevi bjelovarski poštovatelji odlučno su sa stranica *Nezavisnosti* odbacili optužbe Pribićevićeva lista, nazvavši ih „poznatim, otrcanim i uvijek istim frazama”, te ustvrdivši da je velik dio iznesenih navoda „naprosto izmišljen, a drugi dio zlonamjerno iskrivljen”. Istaknute su još jednom Kramarićeve ljudske i stručne vrline, a u pogledu optužbe zbog Kramarićeve navodne uloge u izboru Lovre Radičevića na saborskim izborima u Đakovu bilo je rećeno sljedeće:

„Gosp. Mile Kramarić nikada nije bio madžaron, a ni frankovac. On je kao upravni činovnik doduše služio za vrijeme i Khuena i Cuvaja i Raucha, za njegovog predstojnikovanja izabran je zaista dr. L. Radićević u Đakovu, no Lovro Radićević pripadao je tada grupi Neuman⁹⁹, Papratović¹⁰⁰, Pinterović¹⁰¹ i bio je protiv kandidata

95 Ladislav pl. Labaš (1856.-1928.), prvak bjelovarske organizacije Hrvatske zajednice.

96 Pavao Rauch (1865.-1933.), hrvatski ban 1908.-1910.

97 Slavko Cuvaj (1851.-1931.), hrvatski ban i kraljevski komesar 1912.-1913.

98 „Novi zagrebaćki župan”, *Rijeć* (Zagreb), god. XXII., br. 129, 10. VI. 1926., 1.

99 Dragutin Neuman (1856.-1911.), osjećki politićar oporbenih pogleda, pristaša biskupa Strossmayera, ćesto na razmeću stoljeća nazivan „vodom osjećkih Hrvata”.

100 Franjo Papratović (1871.-1929.), osjećki odvjetnik i politićar, rođeni Đakovćanin, blizak suradnik Dragutina Neumana.

101 Ante Pinterović (1865.-1940.), osjećki odvjetnik i politićar, blizak suradnik Dragutina Neumana.

hrvatsko srpske koalicije u kojoj je bilo i starih mađžarona te nije kandidirao kao mađžaron. Kramarić je cijelo to vrijeme bio samo korektan i valjan činovnik, a kod provođenja izbora nije pomišljao na to, da bi upotrijebio nasilje. G. Kramarić nije sa izbornog prostora dao ukloniti niti jednog glasača, a eksponenti PP¹⁰² režima tjerali su čuvare kutija po žandarmima iz glasačke sobe, a predsjednicima biračkog odbora nijesu uručivali dekrete. To su nasilja!¹⁰³

*Mile Kramarić kao zagrebački veliki župan,
rad Jose Bužana (Zavičajni muzej Ogulin)*

Citiranom navodu malo se toga može nadodati jer uglavnom je doista sve bilo točno. Lovro Radičević je na saborskim izborima u Đakovu krajem listopada 1910. doista nastupio kao član tzv. Osječke grupe predvođene Dragutinom Neumanom te se tek nešto kasnije pridružio novoj unionističkoj stranci bana Nikole Tomašića (Stranka narodnog napretka). Međutim, na novim izborima koji su uslijedili već 1911. godine Radičević je u Đakovu istupio kao član unionističke Stranke narodnog napretka (i ponovno pobijedio). Nadalje, teško se može reći da je Kramarić kao kotarski predstojnik „proveo” Radičevićev izbor jer iz novinstva i drugih izvora proizlazi da je on,

102 „PP” označava kraljevsku vladu kojoj su na čelu bili Nikola Pašić i Svetozar Pribičević 1924.-1925.

103 „Na jedan nestvarni napadaj ‘Riječi’”, *Nezavisnost* (Bjelovar), god. XX., br. 24, 12. VI. 1926., 2.

barem javno, držao odmak od sučeljenih kandidata. U tom smislu zanimljiv je primjer Radičevićeva kandidiranja u Đakovu 1910. godine. Prema pisanju vinkovačke *Svjetlosti*, glasila Hrvatsko-srpske koalicije, predizborni sastanak provladinih pristaša sazvaio je trgovac Adolf Kohn koji je tom prigodom, ne mogavši se „oteti khuenovskom načinu postavljanja kandidata” pozvao predstojnika Kramarića da predloži kandidata. Međutim, Kramarić se oglušio na taj poziv pa je Radičevića predložio netko drugi.¹⁰⁴

Kramarićev zagrebački županski mandat bio je obilježen ponajprije suradnjom sa Stjepanom Radićem, jer očigledno je kako je bio naklonjen Radiću i njegovoj politici. Kao čelni čovjek Zagrebačke oblasti pružio je podršku Radiću i njegovoj Hrvatskoj seljačkoj stranci koja je na izborima za Oblasnu skupštinu dobila većinu. Radiću, kao predsjedniku Oblasnoga odbora Zagrebačke oblasne skupštine, Kramarić je omogućio razvijanje političkog programa i tako je posredno utjecao na jačanje samouprave.¹⁰⁵

Prema Miri Kolar-Dimitrijević, Kramarićeva županska suradnja sa Stjepanom Radićem kao predsjednikom Oblasnog odbora Zagrebačke oblasti predstavljala je trn u oku Narodnoj radikalnoj stranci, zbog čega je u lipnju 1927. uslijedila i njegova smjena.¹⁰⁶ Naime, u veljači 1927. došlo je do istupa Stjepana Radića i Hrvatske seljačke stranke iz koalicije s Nikolom Pašićem i njegovom Narodnom radikalnom strankom, odnosno do pada radikalsko-radičevske vlade čime se Radić ponovno našao u oporbi.

Potonja Kramarićeva smjena bila je posve očekivana jer jasno je bilo da on, sa svojim političkim profilom, nije mogao u službi za duže vrijeme nadživjeti Pašić - Radićevu vladu; kada je Radić izašao iz vlade i vratio se u oporbu, idućih je mjeseci uslijedila i sječa njemu sklonih kadrova, pa je tako umirovljen i Mile Kramarić, no ovoga puta - trajno. Skinut je s položaja velikoga župana ukazom od 14. lipnja 1927., točno dan prije raspisivanja novih parlamentarnih izbora. Njegovim nasljednikom imenovan je dr. Bogdan Stoper, član Demokratske stranke, te se njegovo imenovanje tumačilo potporom

104 „Munkačka kandidatura u Đakovačkom kotaru”, *Svjetlost* (Vinkovci), god. VI., br. 43, 23. X. 1910., 5. Uz spomenute izbore iz 1910. i 1911., za Kramarićeva đakovačkog predstojničkog mandata bili su održani još jedni saborski izbori (1913. godine) i na njima je bez protukandidata za saborskog zastupnika bio izabran dr. Ivan Ribar.

105 M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Kramarić, Mile”, 56.

106 Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Radićev sabor. Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti*, Zagreb 1993. Vidjeti također: Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Stjepan Radić i Podravina u vrijeme oblasnih samouprava od 1927. do 1928.”, *Podravina*, 4/2005, br. 7, 53.

toj stranci uoči izbora.¹⁰⁷ Ta promjena umnogome je otežala rad Oblasnog odbora Zagrebačke oblasti i Radića osobno kao njegova predsjednika, jer Stopar je, za razliku od Kramarića, zaustavljao svaku inicijativu koja bi potekla od Radića i Odbora.¹⁰⁸

Smrt

Umirovljenje iz lipnja 1927. predstavljalo je i konačan kraj Kramarićeva političkog puta, dok je životni put potrajao još tri daljnje godine. Preminuo je u Zagrebu 28. studenoga 1930. te je pokopan na zagrebačkom groblju Mirogoj. Njegova smrt bila je popraćena u većem broju hrvatskih listova, a njegov politički rad, kao i njegova osobnost, bili su visoko vrednovani.

Prema zagrebačkom *Jutarnjem listu*, Kramarićeva je smrt odjeknula

„zaista bolno u krugovima svih onih, koji su ga poznavali, kao i onih, koji su dolazili sa njima u dodir u službenom poslu. Jer Mile Kramarić, kao državni činovnik, spadao je u red onih naših čestitih, spremnih i odličnih ljudi, kojima je karakter i poštenje bilo prirodjeno, zapravo duboko usadjeno u dušu.”

U daljnjem tekstu istoga članka donesen je pokojnikov životopis, uz ukratko pobrojana mjesta njegova službovanja te uz uobičajene posmrtno pohvale.¹⁰⁹

I zagrebački dnevници *Novosti* i *Obzor* su se toplim i pohvalnim riječima oprostili od Kramarića, a zanimljivo je da su objavili identičan tekst. Pored ostaloga, u tom je tekstu bilo rečeno da se pokojnik posvetio pravu računajući da će upravo tako najbolje moći pomoći svom narodu, a da je tijekom karijere tu svoju predanost i potvrdio:

„On je tu svoju zavjetnu misao savjesno provodio te je narodu bio kao upravni činovnik svuda učitelj, pomagač i otac. Svojom blagom čuđi i blagim srcem osvajao je svakoga s kim je dolazio u društveni

107 Paulina RADONIĆ VRANJKOVIĆ, „Gradski i parlamentarni izbori u Zagrebu 1927. godine”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 40/2008, 252.

108 M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Stjepan Radić i Podravina”, 53.

109 „Mile Kramarić”, *Jutarnji list* (Zagreb), god. XIX., br. 6762, 29. XI. 1930., 6.

ili službeni saobraćaj. Zbog toga su ga postavljali na mjesta, koja su iziskivala veliki takt i uvidjavnost. Povjeravane su mu takodjer delikatne misije. Naročito ako je trebalo narod miriti. Kod toga je uvijek nastojao, da sve sporove riješava u narodnu korist. Radi toga svoga rada bio je često denunciran i doživio neugodnosti. Kada je 1927. [1926.! - op. B. O.] godine stupio u vladu Stjepan Radić, pozvan je bio Kramarić na odgovorno mjesto velikog župana u Zagrebu. Na toj kao i na svim drugim svojim pozicijama stekao je obljubljenost kao malo koji javni trudenik. Narod je svoju ljubav pokazivao javnim manifestacijama u znak žaljenja što je napuštao njih - drugamo premješten. Tako je u Đakovu odlikovan od gradjanstva pisanom diplomom, a od naroda prstenom. To su pokojniku bila najmilija odlikovanja.¹¹⁰

U istom broju *Novosti* su kratko izvijestile i o sućuti koju je vijest o Kramarićevoj smrti izazvala u Bjelovaru. Naglašene su njegove bjelovarske političke zasluge te osobni ugled, a bilo je navedeno i da su na zgradi gradskog poglavarstva te zgradi bivše županije istaknute crne zastave.¹¹¹

U bjelovarskom tjedniku *Nezavisnost* od Kramarića se povećim tekstom objavljenim na čelu lista oprostio autor potpisan inicijalima D. P. Kako se iz teksta može razabrati, posrijedi je bila osoba koja je pokojnika dobro poznavala, poštovala te bila generaciju mlađa (dijelilo ih je oko 25 godina). Ovaj nam nekrolog je zanimljiv i vrijedan jer donosi ocjenu dobro upućene osobe o Kramariću kao upravnom činovniku čija se karijera odvija pod vladama koje su pretežno uživale slab ugled kod širih narodnih slojeva, uključujući i onu valjda najozloglašenu - Khuenovu. Autor ističe da je Kramarića prvi put upoznao kao student, i to u Đakovu oko 1908. godine, te navodi:

„Sreli smo se s njim prviput oko 1908 godine u Đakovu. On je bio kotarski predstojnik, a mi studenti akademičari - zadojeni revolu-

110 „Mile Kramarić”, *Novosti* (Zagreb) god. XXIV, br. 330, 29. XI. 1930., 5.-6.; „† Mile Kramarić”, *Obzor* (Zagreb), god. LXXI., br. 275, 29. XI. 1930., 3. Ovaj tekst, objavljen u *Novostima* i *Obzoru*, sačuvan je među osobnim Kramarićevim dokumentima pohranjenima u ogulinskom Zavičajnom muzeju; tekst pisan pisačim strojem razlikuje se u nekim detaljima od ovog nekrologa i vjerojatno je posrijedi izvornik toga novinskog članka.

111 „Mile Kramarić”, *Novosti* (Zagreb) god. XXIV, br. 330, 29. XI. 1930., 6.

cionarnim duhom tadašnjega vremena koji se naročito očitovao u spontanjoj opoziciji svemu i svakomu što je predstavljalo vlast. Bilo je osobito značajno da je pokojni Kramarić već onda, iako na čelu oblasti u kojoj je toliko hrvatske opozicionalne energije stajalo u borbi sa mađžaronskim unionistima, umio zadržati iskrene simpatije narodnih ljudi. Mi smo ga smatrali našim narodnim čovjekom. A to je Kramarić uistinu bio cijeloga svoga života. U najteže doba Khuenove vlade kada su mnogi politički činovnici najpokornije stavili svoje sposobnosti u službu protunarodnih nastojanja nudeći svoju revnost i ondje gdje ih nije nitko zvao, Mile Kramarić podržavao je najintimnije veze s najistaknutijim narodnjacima - spreman da ih u svaki čas zaštiti od eventualnih denuncijacija i da im - kao pravi prijatelj - bude u pomoći. - I to svoje čestito, rodoljubivo djelovanje on je, kao rijetko tko, znao zaodjenuti vedrom prirodnošću pa je i u slučajevima najtežih sukoba, gdje je on trebao da bude posrednik ili pače sudac, sve svršavalo bez žučljivih razračunavanja i svađa. Nasuprot svojih pretpostavljenih Kramarić je kao čovjek otvoren i bistar znao se postaviti u položaj čuvara općega dobra i znao je naročitim taktom svojim uvjeriti, gdje je bilo od potrebe, da nastojanja nacionalnih elemenata nisu ni za koga opasna, a nasuprot nižih od sebe on je kao čovjek pun srca i osjećaja umio da postupuje tople, pravedno i do krajnosti obazrivo.”¹¹²

Vrijedan je spomena i jedan manji nekrolog koji je bio objavljen i u Virovitici, jednomu od mjesta Kramarićeva službovanja. Anonimni suradnik *Virovitičkoga hrvatskog glasnika* pisao je:

„Prekjučer preminuo je u Zagrebu višegodišnji virovitički kotarski predstojnik g. Mile Kramarić, koji je ovdje u najgorje Khuenovo crno doba bio pravi ljubimac naroda, jer je bio uzor činovnik, ali nikada štreber, kao gotovo svi njegovi kolege u ono doba u našoj domovini.”¹¹³

112 D. P., „† Mile Kramarić”, *Nezavisnost* (Bjelovar), god. XXIV., br. 49, 6. XII. 1930., 1.

113 „† Mile Kramarić”, *Virovitički hrvatski glasnik* (Virovitica), god. V., br. 50, 30. XI. 1930., 3

U nastavku je bio iznesen Kramarićev životopis te je za naredni broj lista najavljen i opširniji osvrt, ali od toga nije bilo ništa.

Kramarić je pokopan 30. studenoga na zagrebačkom groblju Mirogoj uz prisutnost velikog broja znanaca i poštovatelja. Opijelo je vodio pokojnikov stari znanac dr. Lovro Radičević¹¹⁴ uz asistenciju drugih svećenika, a s Kramarićem su se, između ostalih, posljednji put pozdravili ban Savske banovine dr. Josip Šilović, zagrebački gradonačelnik dr. Stjepan Srkulj, pomoćni biskup zagrebački dr. Dominik Premuš i kanonik msgr. Janko Barle. U zagrebačkom *Jutarnjem listu* bilo je izviješteno i o Kramarićevu pokopu pa je tako, pored ostalog, istaknuto i sljedeće:

„Bez pompe i sjaja, gotovo skromno, onako kakav je bio i za svojeg života, sahranjen je danas [30. XI. - op. B. O.] prije podne na Mirogoju bivši veliki župan zagrebačke oblasti Mile Kramarić. Njegovom pokopu nije prisustvovao golem broj službenih predstavnika, ali zato znatan broj onih, koji su sa njim dugo saradjivali, oni koji su ga poznavali, voljeli i poštovali. Svi ti, došli su, da se još po posljednji put oproste sa tijelom čovjeka, koji se oduvijek isticao kao odličan Hrvat i besprikorno dobar državljan, a nadasve kao odličan pošten državni činovnik.”¹¹⁵

Obitelj

U vrijeme dok je službovao kao kotarski pristav u Slatini, Mile Kramarić vjenčao se 27. XI. 1893. u rimokatoličkoj crkvi u Bjelovaru s Matildom (Mathilda) Kuster (Vrginmost, 14. III. 1874. - Zagreb, 18. X. 1969.), kćeri sudbenoga vijećnika Josipa Kustera i Marije rođ. Ferlin.¹¹⁶ Ta je, ženidba,

114 Bliskost Kramarića i prethodno već spominjanog Radičevića potvrđuje i podatak prema kojemu je zagrebački kanonik umjesto vijenca na Kramarićev odar darovao 500 dinara u humanitarne svrhe (na račun zagrebačkoga Doma milosrđa). „Mjesto vijenca na odar blagopokojnog vel. župana u miru Mile Kramarića”, *Večer* (Zagreb), god. XI., br. 3004, 29. XI. 1930., 2.

115 „Jučer je sahranjen Mile Kramarić”, *Jutarnji list* (Zagreb), god. XIX., br. 6764, 1. XII. 1930., 3. Usp. još: „Danas će biti pokopan Mile Kramarić”, *Jutarnji list* (Zagreb), god. XIX., br. 6763, 30. XI. 1930., 9; „Pokop velikog župana Mile Kramarića”, *Jutarnji list* (Zagreb), god. XIX., br. 6765, 2. XII. 1930., 4.

116 „Vjenčanje”, *Narodne novine* (Zagreb), god. LIX., br. 272, 27. XI. 1893., 4; HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Vjenčani list Mile Kramarića i Matilde Kuster.

pored ostaloga, usmjerila Kramarića prema Bjelovaru kao jednom od tri ključna mjesta ključna života i rada (uz Zagreb i Đakovo).

U braku su Mile i Matilda Kramarić imali dvije kćeri, Vjeru i Miru. Kći Vjera (Vera) (Slatina, 29. IX. 1894.¹¹⁷ - Zagreb, 15. III. 1978.) udala se za 1917. godine za Josipa Barišića, ravnatelja dobara Zagrebačkoga kaptola.¹¹⁸ U braku su imali jednu kćer, Boženu (Enka). Josip Barišić preminuo je nedugo po kćerinu rođenju, 21. listopada 1918., u Selima kod Siska. Bilo mu je tek 27 godina¹¹⁹ i bio je tek jedna od mnogih žrtava španjolske gripe. Vjera se poslije ponovno udala, za liječnika Roberta Gorskog († 1963.), i u tom braku nije bilo djece. Njihova kći Božena (1918.-2013.) bila je u braku s inženjerom šumarstva i sveučilišnim profesorom Ninoslavom Lovrićem (Tuzla, 1907. - Zagreb, 1990.) i u braku nisu imali djece. Svi su pokopani na mirogojskom groblju.

Druga kći Mira (Donji Miholjac, 12. VI. 1896. - Zagreb, 14. X. 1976.) udala se za odvjetnika te svestrana i vrsnog sportaša dr. Pavla Mergenthalera (Valpovo, 1891. - Beč, 1931.), i u braku su imali sina Darka (Osijek, 1925.).¹²⁰

Lovac

Jedna od stalnosti u životu Milana Kramarića bila je i ljubav spram prirode, odnosno lovačka strast. Mnogi, a naročito u suvremenom dobu, smatraju da se te dvije ljubavi i strasti međusobno isključuju, ali raspoložemo s više fragmentarnih podataka koji nam kazuju da Kramarić nije bio nemilosrdni lovac koji bi težio što većemu broju trofeja, nego da je bio među onima - u to vrijeme rijetkima - koji su sustavno radili na unapređenju i razvoju lovstva, odnosno na očuvanju brojnoga stanja divljači te uopće hrvatske faune. To je, pored ostaloga, podrazumijevalo i suzbijanje pogubnoga krivolovstva te uopće podizanje lovačke svijesti. Ne manje važno, strast prema lovu predstavljala je osobit vid Kramarićeve društvenosti što je sigurno utjecalo na njegovu omiljenost među (đakovačkim) građanstvom.

117 HR-HDA-890, Banovina Hrvatska, personalni dosje 5181, Službenički list.

118 „Vjenčanje”, *Hrvatska obrana* (Osijek), god. XVI., br. 270, 26. XI. 1917., 3.

119 „† Josip Barišić”, *Vjesnik županije virovitičke* (Osijek), god. XXVII., 21, 1. XI. 1918., 166.

120 O Pavlu Mergenthaleru, Mergenthalerima i valpovačko-osječkom socijalnom miljeu te građanske obitelji vidjeti više u: Ante GRUBIŠIĆ, „Zlatno doba pučana i baruna”, *Glas Slavonije* (Osijek), god. 98, br. 30818, 7. i 8. VII. 2018., prilog *Magazin* (br. 893), 16.-17.

Pored ostaloga, Kramarić je uz oslonac na tadašnju zakonsku regulativu pridonosio unapređenju lovstva tako što je uzimao udjela u stručnoj izobrazbi lovočuvara („nadziratelja lova”) i drugih odgovornih za zaštitu životinjskog fonda. Na primjer, u listopadu 1895., kada su kod kotarske oblasti u Donjem Miholjcu bili održavani ispiti za nadziratelje lova, Kramarić je bio predsjednik Povjerenstva.¹²¹ Svoje poglede na lov sažeo je jednom prilikom ovako:

„Medjutim kod lovca ne odlučuje nikad broj ubijene divljači, već način lova, dobro gadjanje i drugo, a ja nikada nisam bio lovac, koji sam se trgao za lovove, u kojim padne 1000-2000 komada na dan ili dva, jer se to ne zove zabava, već mrcvarenje divljači i sebe.”¹²²

Kao lovac, Kramarić je imao sreću da je tijekom svoje službe u Slavoniji i Srijemu službovao i u područjima koja su obilovala bogatim lovištima, pri čemu se zacijelo izdvaja Donji Miholjac, odnosno veleposjed grofa Ladislava Mailátha (ta je lovišta rado posjećivao i prestolonasljednik Franjo Ferdinand, kao i brojni drugi pripadnici monarhijskoga plemstva i časničkoga zbora). Povrh svega, Kramarić je kao razmjerno visoki upravni činovnik, odnosno kao pripadnik društvene elite uživao i osobite povlastice i mogao je loviti i ondje gdje „obični” lovci nisu.

Nadalje, Kramarić je, po svemu sudeći, bio i dobar poznavatelj hrvatske faune, a živost tog njegova interesa ogleda se i u dugogodišnjoj suradnji s tadašnjim Naravnoslovnim odjelom Zemaljskoga narodnog muzeja u Zagrebu (kasnije Narodni zoološki muzej, danas Zoološki odjel Hrvatskoga prirodoslovnog muzeja) kojemu je darovao brojne primjerke ptica i sisavaca. Mnoge od tih primjeraka poslao je i tijekom svog službovanja u Đakovu, pa su nam i ti podatci značajni kao prilog poznavanju tadašnje đakovačke/đakovštinske faune.¹²³

121 „Gradjansko - obrtnička čitaonica. – Vrieme i pošast. – Lovački izpiti”, *Vjesnik županije virovi-tičke* (Osijek), god. IV., br. 21, 1. XI. 1895., 167.

122 M. KRAMARIĆ, „Uspomene 50-godišnjeg lova”, 121.

123 Vidjeti, na primjer: Ervin RÖSSLER, „Popis ptica hrvatske faune koje su prispjele ‘narodnom zoološkom muzeju’ do konca godine 1900.”, *Glasnik Hrvatskoga naravnoslovnoga društva*, XIV/1902, 20.-22., 25.-32., 34., 38.-39., 43.-45., 48., 50., 54., 58., 61., 65., 78. Darovi M. Kramarića (i drugih) bili su sustavno bilježeni i na stranicama onodobnoga tiska i taj bi segment Kramarićeva interesa i rada zaslužio daljnja istraživanja te zaseban rad. Zasad tek napominjem da su neki od tih primjeraka koje je darovao Kramarić i danas dio stalnog postava Hrvatskoga prirodoslovnog muzeja.

Godine 1925. u je Zagrebu je održana Prva opća lovačka izložba na kojoj su sudjelovali izlagači s prostora tadašnje jugoslavenske države te je bilo izloženo više od 4000 eksponata. Mile Kramarić sudjelovao je na izložbi u dvostrukom svojstvu, kao izlagač te član izložbene porote (povjerenstva).¹²⁴

Ugled što ga je Mile Kramarić uživao u hrvatskim lovačkim krugovima potvrđen je i u trenutku njegove smrti koja je bila popraćena s dva lovačka nekrologa.

U *Posavskom lovcu*, stručnom glasilu koje je izlazilo u Vinkovcima (podnaslov *Ilustrovani mjesečnik za lov, ribarstvo, kynologiju, oružarstvo i tragoslovlje: Nezavisno stručno glasilo lovaca Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*), od Kramarića se oprostio vlasnik i urednik toga lista Jaroslav Šugh, inače umirovljeni šumarski nadzornik. Šugh je pokojnika predstavio kao „jednog od najboljih među najboljima iz naših zelenih redova”, kao „odličnog lovca, ispravnog uzgajaća (*sic!*) i čuvara divljači, druga zlatna srca i predanog borca za napredak i procvat lovarstva”. Istaknuto je, nadalje, da je lov bio najdraža Kramarićeva zabava, kao i to da je svoj službeni položaj redovno koristio kako bi se izborio za probitke lovstva. Uz navođenje nekoliko biografskih podataka, na samom je kraju upućena molitva sv. Hubertu (da primi pokojnika u svoje okrilje).¹²⁵

Kratak nekrolog objavljen je i u zagrebačkom *Lovačko-ribarskom vjesniku* te su ondje ukratko istaknute pokojnikove zasluge za razvitak lovstva u Hrvatskoj. Spomenut je, pored ostaloga, njegov udjel pri organiziranju lovaca bjelovarskoga kraja te bilo naglašeno da je zahvaljujući njemu u kotarevima u kojima je službovao bio poštivan lovni zakon.¹²⁶ Naposljetku valja spomenuti da je Kramarić o svojim lovačkim iskustvima objavio i više tekstova na stranicama *Lovačko-ribarskoga vjesnika*.¹²⁷

124 M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Kramarić, Mile”, 56.; Krešimir KRAPINEC - Marijan GRUBIŠIĆ - Kristijan TOMLJANOVIĆ - Igor KOVAČ, „Uloga lovačkih izložbi te njihov značaj u valorizaciji stupnja razvijenosti lovstva pojedine zemlje s posebnim osvrtom na Hrvatsku”, *Ekonomika i ekohistorija*, V/2009, br. 5, 20., 30.

125 Jaroslav ŠUGH, „† Mile Kramarić umirov. veliki župan županije zagrebačke”, *Posavski lovac* (Vinkovci), god. VII., br. 12, prosinac 1930., 221.

126 „† Mile Kramarić”, *Lovačko-ribarski vjesnik* (Zagreb), god. XXXIX., br. 12, prosinac 1930., 584.

127 Odlomci iz jednog takvog teksta, značajni za upoznavanje lovstva u Đakovštini na razmeđu stoljeća, donose se u prilogu ovog rada.

Zaključak

Pravnik i upravni činovnik Milan (Mile) Kramarić (Ogulin, 1864. - Zagreb, 1930.) rođen je u Ogulinu, ali osobni i profesionalni razlozi vodili su ga kasnije u drugim smjerovima. Tri njegove najznačajnije radne i životne sredine bile su Bjelovar, Đakovo i Zagreb. U Bjelovaru je, pored ostaloga, pronašao i životnu ljubav; u Đakovu je proveo najduži period u svojoj upravnoj karijeri (ispresijecanoj čestim premještajima, kako je tada bilo i uobičajeno); u Zagrebu je pod kraj života ostvario vrhunac karijere te zadobio svojevrsnu zadovoljštinu nakon preranog umirovljenja, a u istom je gradu pronašao i konačan mir. Kramarićeva trideset i sedam godina duga upravna karijera, kao i njegov životopis u cjelini, predstavljaju važan doprinos boljemu poznavanju političke povjesnice svih mjesta u kojima je službovao, naročito od vremena kada je dosegnuo rang kotarskog upravitelja, odnosno kotarskog predstojnika. Njegov životopis nam ujedno ukazuje koliko su doista složene bile hrvatske političke prilike i odnosi krajem 19. i početkom 20. stoljeća te upozorava kako se treba kloniti svakog poopćavanja.

Iako je bio kotačić u zloglasnom upravnom aparatu zloglasnoga Dragutina Khuen-Héderváryja, pod čijom je upravom služio prvih trinaest godina, a kasnije i u upravnom aparatu također ne baš omiljenih banova i komesara Pavla Raucha, Nikole Tomašića ili Slavka Cuvaja, Kramarić je u svim sredinama u koje ga je profesionalni put nanio uspijevao steći povjerenje i naklonost najvećega dijela pučanstva, uključujući i one oporbenih političkih nagnuća. Njegovi premještaji u pravilu su bili popraćeni svečanim priredbama u mjestima koje je napuštao, a naročito je upečatljiv bio njegov odlazak iz Đakova 1917. godine. Kada se prigodni novinski tekstovi, nastali u tim prigodama i prepuni hvale na Kramarićev račun, pročiste od uobičajenih fraza i pretjerivanja te usporede s karijerama drugih činovnika njegova ranga (uključujući i one nepopularne, krajnje revne sluge režima), uočljivo je da se Kramarić ne uklapa u prilično uvriježenu, krajnje negativnu sliku o onodobnom (Khuenovu) činovniku i uočljivo je da ti kotarski predstojnici i drugi upravni činovnici ne predstavljaju monolitnu cjelinu, nego da među njima postoje mnoge, manje ili veće razlike. Drugi izvori potvrđuju taj dojam te nam podastiru sliku Kramarića kao sposobnog i pomirljivog upravitelja koji se nastoji postaviti nepristrano u žestokim političkim borbama, naročito onim izbornim, a to mu je nastojanje i oporba vrednovala tako što ga je uglavnom zaobilazila u svojim prosvjedima i optužbama. Povremene, zapravo rijetke optužbe o Krama-

rićevu „mađaronstvu” ili o nasilnim metodama kojima se navodno služio kao upravitelj bile su posve uopćene, lišene bile kakve konkretne potkrjepe te ih valja sagledavati u okviru oštih političkih suprotstavljenosti.

Kramarićeva poratna marginalizacija i umirovljenje 1922. godine mnogo nam govore o njegovu političkom profilu, tim prije što nam njegove bjelovarske „umirovljeničke” godine pokazuju u kakvoj je još snazi bio. Oslobođen službeničkih okova, na pragu šezdesete godine po prvi se put uključuje u politički život, a izbor za bjelovarskoga gradonačelnika 1926. godine tek je jedna u nizu potvrda njegovih znanja, sposobnosti i političke nepokolebljivosti. Prepoznao je to i Stjepan Radić te je Kramarić očito bio (i) njegov izbor za važno mjestu velikoga župana Zagrebačke oblasti (1926.-1927.). Taj povratak u službu mogao je potrajati tek koliko i neprirodni politički savez Radića i Nikole Pašića - vrlo kratko, ali i tih nepunih godinu dana bilo je dovoljno da Kramarić i u zagrebačkoj sredini ostavi povoljan dojam. Da je bilo tako, najbolje se pokazalo ujesen 1930., kada je bio ispraćen na vječni počinak.

PRILOG

Mile Kramarić, „Uspomene 50-godišnjeg lova”

Lovačko-ribarski vjesnik, XXXVIII/1929, br. 4, travanj 1929.,
192.-193., 196.-197.

[...]

U Djakovu sam službovao 1891.-1892. kao vježbenik. Bijaše nas 20 zakupnika u društvu. U istinu bilo nas je lovaca 7, ostali plaćali su svoj dio zakupnine i ostalih troškova mjesečno sa 5 for., zadovoljni, da dobiju od nas po kojega zeca, trčku i šljuku. Lovište bijaše prazno, jer je bilo dosta krivolovaca u Djakovu i okolici. Lovili smo brakircima¹²⁸.

128 Vrsta lovačkog psa.

Kraj Djakova, u zaraslom tada potoku Jošavi, bilo je dosta divljih pataka i bekazina. Onamo smo rado polazili svake nedjelje, a medju nama je uvijek bio, pokojni sada, stari sudac T., koga nazivaše svi u kotaru „tata”¹²⁹. On prem nije bio lovac, nosio je pušku, rado je onamo polazio, da bude u naravi u slobodi, uz čašu dobra vina, uz gajdaša, kolo ljepih djevojaka i snaša. Rastapao se tata od milja, kad zapjevavimo mi mladji: „Na Jošavi usred blata, sudac tata, ribu hvata.” Zabave i šale bijaše uvijek više, nego lova, jer nam uz ostalo, miris janjetine, nije dozvoljavao, da se udaljimo od cilja, stare Jošavske birtije. Po desetak raca i bekazina bio je rezultat popodnevnog lova nas trojice lovaca, a veselica je trajala do zore.

Uspio sam ovdje, da smo lov sa brakircima napustili, osim u gustim pliniskim šumama, te lovili sa ptičarima i pogoničima. Uspješno sam lovio sa ušarom, jer bijaše pernate divljači sila. Ondje sam ubio pred ušarom jednoč velikog crnog gavrana, a jednoč orla štekavca. Onih godina ubio sam ondje rijetku crnu rodu, bijelu čaplju, kod sela Majara bjeloglava lešinara, kod Semeljaca u ožujku veliku sovu ušaru, k tome, još po koju redju pticu močvaricu, što sam sve slao redovno u zoološki muzej zagrebački.

[...]

Godine 1908.-1917. služio sam u kotaru Djakovo, dakle 9 godina. Uz druge zakupnike bio sam i ja članom lovač. društva. Biskupsko vlastelinstvo imalo je izlučeno svoja lovišta, a uzakupljeno jedino opć.[ina] Selce. Meni bijaše dozvoljeno loviti posvuda.

Prigodom nove dražbe lovišta 1915. dostalo je vlastelinstvo ista lovišta, koja je i prije u zakupu držalo, dočim je udruženje lovaca iz općine Semeljaca i Vrbice od dotadanjega zakupnika grofa Khuena iz Nuštra. Ta lovišta bila su puna plemenite divljači. Uz krasne jelene bilo je ljepih srnaca, dosta zeceva, a mnogo fazana i trčaka. Pogodovale su divljači branjevine od 1-30 godina stare. Po dogovoru bijaše u društvu 5 Hrvata i 5 „Švaba”, kod obadvijuh općina. Sloga bijaše kod njih prava, a kakova je kod svih lovaca, kad se radi o ubijanju divljači, a ne odgoju i gajenju. Lovovi su priredjivani često, osim što su zakupnici, sa prijateljima podzakupnicima dnevno lovili, gdje su i na što su htjeli. Nisu koristile ništa opomene i pouke mog prijatelja šumara

129 Pravnik Stevan (Stevo, Stjepan) Tatomirović (? – Ilok, 1898.), u Đakovu službovao kao kotarski sudac do 1893. kada je premješten u Osijek.

Grünwalda¹³⁰ i moje. Svrha bijaše svakom lovcu čim veći rezultat. Pucalo se dramkinjama na jelene, rezultat je bio, da su ranjeni jeleni prešli granicu lovišta i bili za lovca izgubljeni. Ja sam u prve 2 godine ondje ubio 3 jelena, 5 srnaca, dosta zeceva i fazana, te surog orla. Ova uzor lovišta postala su za 3 godine prazna, a valjda su takova i danas, prem ne znam, tko je zakupnikom sada, usljed nove dražbe. Lovišta društva đakovačkoga bila su dobra, prem je bilo dosta borbe sa okolišnim zvjerokradicama i krivolovcima, specialno vincilirima, a ponješto i đakovačkom gospodom, dočim su biskupska lovišta bila slabija, jer je ondje lovio, to je gospodin bio.

Ljepe lovove imali smo u biskupskim lovištima u proljeću na šljuke, a streljci, ponajviše gospoda vlastelinstva, pucali su loše. Bilo je ljepo i veselo, jer je izvrstne gulaše i čevape priredjivao naš dobri, sad blagopokojni šaljivdjija Marko Štriga, koji se je pobrinuo i za dobru kapljicu. On i naš drug Francek ulovili su redovno - jopca¹³¹. U vlastelinska lovišta dolazili su jeleni, divlje svinje iz susjednih lovišta grofa Normanna¹³², pa je kadkad i po koji komad ubijen.

U Osijeku sam bio godine 1917. i 1918. kao podžupan, gdje sam vrlo rijedko lovio, jer me je zatekao, uz veliki i odgovorni posao, god. 1918. prevrat, kadno je potučena sva visoka divljač, koja je na hiljade brojila u vlastelinskim lovištima.

[...]

Bibliografija

Arhivski izvori

HR-DAZG-853: Državni arhiv Zagreb, Osobni fond Ivan Ribar

HR-HDA-78: Hrvatski državni arhiv Zagreb, Predsjedništvo Zemaljske vlade

130 Josip Grünwald (1881.-1948.), od 1912. do 1915. šumarski referent pri Kotarskoj oblasti Đakovo. Oskar PIŠKORIĆ, „Josip Grünwald“, *Šumarski list*, CXVI/1992, br. 11-12, 554.-558.

131 Podvalu, šalu.

132 Velikaška obitelj Normann-Ehrenfels, vlasnici valpovačkoga vlastelinstva.

HR-HDA-890: Hrvatski državni arhiv Zagreb, fond Banovina Hrvatska,
personalni dosje 5181 (Mile Kramarić)

Muzej Đakovštine Đakovo, Povijesna zbirka

Zavičajni muzej Ogulin, Povijesna zbirka

Novinstvo

Hrvatska (Zagreb)

Hrvatska metropola (Zagreb)

Hrvatska obrana (Osijek)

Jutarnji list (Zagreb)

Narodna obrana (Osijek)

Narodne novine (Zagreb)

Nezavisnost (Bjelovar)

Novosti (Zagreb)

Posavski lovac (Vinkovci)

Riječ (Zagreb)

Službeni glasnik kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu (Zagreb)

Svjetlost (Vinkovci)

Večer (Zagreb)

Virovitički hrvatski glasnik (Virovitica)

Vjesnik županije virovitičke (Osijek)

Literatura

XXX. Izvješće upravnoga odbora Županije virovitičke i kr. podžupana iste županije o uredovnom djelovanju pomenutoga odbora, kr. županijske oblasti u Osijeku te područnih kotarskih oblasti a za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1915. Podneseno u jesenskoj skupštini Županije virovitičke godine 1916., Osijek 1916.

- Diklić, Bogdan, „Nastavnici, učenici, maturanti i direktori Senjske gimnazije i COUO ‘Vladimir Čopić’ od 1839-1989 godine”, *Senjski zbornik*, XVI/1989, br. 1, 71.-110.
- Donacija Josipa Kovačića - Hrvatske slikarice rođene u XIX st.*, ur. Lea Ukrainčik, Zagreb 1988.
- Grubišić, Ante, „Zlatno doba pučana i baruna”, *Glas Slavonije* (Osijek), god. 98, br. 30818, 7. i 8. VII. 2018., prilog *Magazin* (br. 893), 16.-17.
- Hrvatske županije kroz stoljeća*, ur. Ivo Goldstein, Zagreb 1996.
- Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika kraljevina Hrvatske i Slavonije 1918. Izdala kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljska vlada*, Zagreb 1918.
- Karaula, Željko, „Gradski načelnici Bjelovara (1871-1945.)”, *Cris*, 13/2011, br. 1, 206.-217.
- Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd - Zagreb 1928.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, „Kramarić, Mile”, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 8, Zagreb 2013., 55.-56.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, *Radićev sabor. Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti*, Zagreb 1993.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, „Stjepan Radić i Podravina u vrijeme oblasnih samouprava od 1927. do 1928.”, *Podravina*, 4/2005, br. 7, 47.-80.
- Kramarić, Mile, „Uspomene 50-godišnjeg lova”, *Lovačko-ribarski vjesnik*, XXXVIII/1929, br. 4, travanj 1929., 191.-198.
- Krapinec, Krešimir - Grubišić, Marijan - Tomljanović, Kristijan - Kovač, Igor, „Uloga lovačkih izložbi te njihov značaj u valorizaciji stupnja razvijenosti lovstva pojedine zemlje s posebnim osvrtom na Hrvatsku”, *Ekonomska i ekohistorija*, V/2009, br. 5, 5.-43.
- Ostajmer, Branko - Geiger, Vladimir, „Bolnica Crvenog križa u Đakovu 1914.-1917.”, 47. *Đakovački vezovi. Revija* 2013., Đakovo 2013., 60.-63.
- Ostajmer, Branko - Geiger, Vladimir, „Dobrotvorna djelatnost đakovačkih društava i ustanova tijekom Prvoga svjetskog rata”, *Scrinia Slavonica*, 14/2014, 159.-192.

Piškorić, Oskar, „Josip Grünwald”, *Šumarski list*, CXVI/1992, br. 11-12, 554.-558.

Radonić Vranjković, Paulina, „Gradski i parlamentarni izbori u Zagrebu 1927. godine”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 40/2008, 249.-274.

Ribar, Ivan, „Đakovo nekada i sada”, *Đakovački list* (Đakovo), god. br. 259, 18. X. 1958.

Rössler, Ervin, „Popis ptica hrvatske faune koje su prispjele ‘narodnom zoološkom muzeju’ do konca godine 1900.”, *Glasnik Hrvatskoga naravnoslovnoga društva*, XIV/1902, 11.-90.

Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914.-1918., gl. ur. Stjepan Prutki, Vukovar - Osijek 2016.

SUMMARY

Branko Ostajmer

ADMINISTRATIVE OFFICER MILAN (MILE) KRAMARIĆ
(WITH A SPECIAL FOCUS ON HIS YEARS IN ĐAKOVO)

In his paper the author presents the resume of the administrative officer Milan (Mile) Kramarić (Ogulin, 1864 – Zagreb, 1930), with a special focus on his administrative and other activities in Đakovo, where he worked on two occasions (1891-1892, 1908-1917), whereby his second period of service, which he carried out in the dramatical period of the world war, was in all respects more significant. Kramarić was met with respect that the administrative officers only rarely received, which is attested by an exceptional diploma which he received from the inhabitants of Đakovo before his departure in 1917.

Key words: Milan (Mile) Kramarić, Đakovo, First World War, hunting

